

МЕТОДИЧНІ РЕКОМЕНДАЦІЇ

практичний посібник

**щодо здійснення захисту в справах
про злочини у сфері обігу наркотичних
засобів, психотропних речовин,
їх аналогів або прекурсорів**

МЕТОДИЧНІ РЕКОМЕНДАЦІЇ

**щодо здійснення захисту в справах
про злочини у сфері обігу наркотичних
засобів, психотропних речовин,
їх аналогів або прекурсорів**

Практичний посібник

Київ
ФЕНІКС
2012

УДК 343.575:343.121.4](072)
ББК 67.411я7
М54

*Рекомендовано рішенням Вченої Ради Академії адвокатури України
Протокол № 7 від 2 лютого 2012 року*

За зміст видання відповідає лише Українська фундація правової допомоги

Автор: Токарев Геннадій Володимирович, адвокат, Голова Правління Української фундації правової допомоги.

Загальна редакція: Бояров Віктор Іванович, адвокат, професор кафедри кримінального процесу та криміналістики Академії адвокатури України.

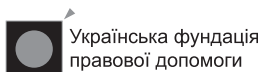
М54 **Методичні рекомендації щодо здійснення захисту в справах у сфері обігу наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів або прекурсорів** : практичний посібник / Токарев Г. В. ; заг. ред. Бояров В. І. — К. : Фенікс, 2012. — 64 с.

ISBN 978-966-651-977-4

Представлений посібник – це розроблені на основі досягнень науки і досвіду адвокатської діяльності рекомендації з вироблення оптимального варіанта правової позиції захисту та її реалізації в конкретних умовах і найбільш ефективних способах здійснення дій із захисту прав і законних інтересів підзахисних. Рекомендації підготовлені на основі особистого адвокатського досвіду здійснення захисту в кримінальних справах про злочини, що пов'язані з незаконним обігом наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів або прекурсорів. В роботі розглядаються найбільш актуальні питання, з якими працюють адвокати-практики у справах зазначеної категорії, перш за все пов'язаних із незаконними діями органів дізнання та досудового слідства.

Видання буде становити інтерес як для адвокатів, що тільки починають свою адвокатську діяльність, так і для тих, хто вже має досвід здійснення захисту в справах зазначеної категорії, а також для всіх, хто цікавиться цією проблематикою.

УДК 343.575:343.121.4](072)
ББК 67.411я7

ISBN 978-966-651-977-4

© Українська фундація правової допомоги, 2012
© Видавництво «Фенікс», 2012

ЗМІСТ

ВСТУП	5
1. Загальні зауваження	6
2. З'ясування законності використання заходів забезпечення провадження у справах про адміністративні правопорушення	7
3. Незаконний огляд житла або іншого володіння особи	13
3.1. Повноваження правоохоронних органів на огляд житла	13
3.2. Порушення права на недоторканність житла при проведенні оглядів	14
3.3. Повноваження міліції на проникнення в приміщення особи	17
4. Робота з речовими доказами у справі	21
4.1. Вилучення, огляд та долучення до матеріалів кримінальної справи речових доказів	21
4.2. Зберігання речових доказів, цінностей, документів та іншого майна	24
4.3. Облік речових доказів та їх передача	25
4.4. Ознайомлення з речовими доказами по закінченні досудового слідства	27
4.5. Приймання, облік та зберігання речових доказів у суді	28
4.6. Дослідження речових доказів у судовому засіданні	30
4.7. Порушення правил поведіння з речовими доказами	31
5. Класифікація наркотичних засобів, психотропних речовин і прекурсорів та деякі питання кваліфікації злочинів	33
5.1. Класифікація наркотичних засобів, психотропних речовин та прекурсорів	33

5.2. Питання кваліфікації дій з незаконного обігу наркотичних речовин	37
6. Робота з висновками судових експертиз	38
6.1. Загальні зауваження	38
6.2. Правила проведення судових експертиз	39
6.3. Окремі аспекти роботи з висновками судово-хімічних експертиз	43
7. Застосування оперативної закупівлі наркотичних засобів	47
7.1. Правове врегулювання проведення оперативної закупівлі	47
7.2. Порушення принципів кримінального провадження у справах з використанням оперативної закупівлі	50
7.3. Деякі практичні поради	52
8. Звільнення від кримінальної відповідальності на підставі заохочувальних норм КК України	53
8.1. Застосування ч. 4 ст. 307 КК України	54
8.2. Застосування ч. 4 ст. 309 КК України	55
8.2.1. Загальні зауваження	55
8.2.2. Отримання замісної підтримувальної терапії як підстава для звільнення від кримінальної відповідальності	58
9. Використання вразливого стану наркозалежних осіб для отримання від них доказів злочинної діяльності	59
Список нормативних та літературних джерел	62

ВСТУП

У загальному вигляді тактику захисту можна розглядати як розроблені на основі досягнень науки і досвіду адвокатської діяльності рекомендації з розробки оптимального варіанта правової позиції захисту та її реалізації в конкретних умовах і найбільш ефективних способах здійснення дій із захисту прав і законних інтересів громадян.

Методичні рекомендації (у формі практичного посібника), представлені Вашій увазі — це рекомендації, підготовлені адвокатами на основі їхнього особистого досвіду здійснення захисту в кримінальних справах про злочини, пов'язані з незаконним обігом наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів або прекурсорів.

Розробниками практичного посібника проведений аналіз чинного законодавства: кримінально-процесуального, адміністративного, деяких відомчих нормативних актів. У виданні наводиться існуюча класифікація наркотичних засобів, психотропних речовин та прекурсорів.

В роботі розглядаються найбільш актуальні питання, з якими стикаються практикуючі адвокати у справах зазначеної категорії, перш за все пов'язаних з незаконними діями органів дізнання та досудового слідства, такими як незаконний огляд житла, вилучення речових доказів із суттєвими порушеннями чинного законодавства, спірні питання проведення оперативної закупівлі та ін. Розглядаються питання звільнення від кримінальної відповідальності, оцінка висновків судових експертиз, ситуації з незаконним використанням у процесі дізнання та досудового слідства вразливого стану наркозалежних осіб для отримання від них доказів та деякі інші питання.

Робота представляє інтерес як для адвокатів, які тільки починають свою адвокатську діяльність, так і для тих, хто вже має досвід здійснення захисту в справах зазначеної категорії.

1. Загальні зауваження

При здійсненні захисту осіб від обвинувачення у вчиненні злочинів у сфері обігу наркотичних засобів, психотропних засобів, їх аналогів або прекурсорів (надалі «наркотичні засоби») необхідно знати положення законодавства, що регулює відносини у цій сфері, зокрема Закону України від 15 лютого 1995 року № 60/95-ВР «Про наркотичні засоби, психотропні речовини і прекурсори» (в редакції Закону від 22 грудня 2006 р. № 530-V) (надалі — Закон «Про наркотичні засоби»), роз'яснення Пленуму Верховного Суду України, викладені в Постанові № 4 від 26.04.2002 р. «Про судову практику у справах про злочини у сфері обігу наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів або прекурсорів» (зі змінами) (надалі — «Постанова»), та узагальнень судової практики Верховного Суду України, зокрема «Практика розгляду судами справ про злочини у сфері обігу наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів або прекурсорів» від 01.01.2008 р. (<http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=v0011700-08>).

У ст. 1 Закону «Про наркотичні засоби» дається визначення термінів як самих наркотичних засобів, психотропних речовин та прекурсорів, так і діяльності (операцій) з їх обігу. У п. п. 3, 4, 6, 8, 10, 15, 16 Постанови Пленуму Верховного Суду України надані визначення термінів, що використовуються у статтях КК України, якими передбачена кримінальна відповідальність за вчинення злочинів у сфері обігу наркотичних засобів, зокрема незаконного їх виробництва, виготовлення, придбання, зберігання, перевезення, пересилання, публічного вживання та ін. У Постанові докладно викладені питання кваліфікації злочинів цієї групи, тому в цих Методичних рекомендаціях використані посилання на окремі її положення.

2. З'ясування законності використання заходів забезпечення провадження у справах про адміністративні правопорушення

В багатьох кримінальних справах про злочини, пов'язані з незаконним обігом наркотичних речовин, первинні докази обвинувачення отримує в ході проведення процесуальних дій, передбачених провадженням у справах про адміністративні правопорушення, а саме в ході особистого огляду або огляду речей особи. До того ж, часто кримінальному переслідуванню особи в таких справах передує її адміністративне затримання. Тому дуже важливим є проведення критичного аналізу матеріалів, зібраних в ході такого провадження («адмінматеріалу») щодо законності одержання доказів, невідповідності відомостей, які містяться в різних документах адмінматеріалу, як між собою, так і з іншими матеріалами кримінальної справи і т. ін. Якщо до кримінальної справи долучені лише окремі документи адмінматеріалу (рапорти, протокол вилучення тощо), може стати в нагоді, щоб весь такий матеріал був повністю досліджений у кримінальній справі за допомогою відповідного клопотання захисника про приєднання адмінматеріалу або його копії до кримінальної справи. Для визначення доцільності використання адмінматеріалу для захисту від кримінального обвинувачення доцільно спочатку за допомогою відповідного запиту на підставі п. 13 ч. 2 ст. 48 КПК України самостійно ознайомитись з ним в приміщенні органу внутрішніх справ або запросити його копію.

Зважаючи на зазначену специфіку кримінальних справ із незаконного обігу наркотичних засобів, обізнаність з особливостями провадження у справах про адміністративні правопорушення є дуже важливим компонентом підготовки для здійснення захисту в кримінальних справах цієї категорії.

Адміністративне затримання особи, особистий огляд, огляд і вилучення речей та документів є заходами забезпечення провадження у справах про адміністративні правопорушення (заходами процесуального примусу), передбаченими ст. 260 КУпАП, та застосовуються «з метою припинення адміністративних правопорушень, коли вичерпано інші заходи впливу, встановлення особи, складення протоколу про адміністративне правопорушення у разі неможливості складення його на місці

вчинення правопорушення, якщо складення протоколу є обов'язковим, забезпечення своєчасного і правильного розгляду справ та виконання постанов по справах про адміністративні правопорушення». Слід зазначити, що в якості однієї з цілей застосування заходів процесуального примусу передбачено встановлення особи, але, як і у випадку їх застосування з іншою метою, необхідною підставою для цього є вчинення особою адміністративного правопорушення.

Таким чином, обов'язковою підставою для проведення особистого огляду, огляду речей та вилучення речей особи є вчинення цією особою адміністративного правопорушення.

В п. 2 ч. 1 ст. 11 Закону України «Про міліцію» передбачено право міліції за наявності підозри у вчиненні правопорушень перевіряти у громадян документ, що посвідчує особу, а також інші документи, але не передбачено право проводити особистий огляд особи або огляд її речей. Але треба зауважити, що наряду міліції пунктом 229 Статуту патрульно-постової служби міліції України за підозрою у вчиненні правопорушень, на додаток до зазначеного права, надано також право провадити особистий огляд, огляд речей, вилучення речей і документів. Це положення підзаконного акта, яке надає додаткові повноваження співробітникам патрульно-постової служби міліції щодо обмеження прав і свобод людини, не передбачене Законом України «Про міліцію», і таким чином, є незаконним і вже давно мало б бути оскаржене в судовому порядку.

Законодавством України передбачені спеціальні випадки, коли посадовим особам уповноважених органів надані додаткові повноваження щодо проведення огляду речей та особистого огляду без вчинення особою правопорушення:

- 1) у п. 14 ст. 11 Закону України «Про міліцію» передбачене право міліції на *огляд поклажі, багажу та пасажирів* цивільних повітряних, морських і річкових суден, засобів автомобільного та залізничного транспорту. Оскільки в цій нормі відсутні якісь застереження щодо обмежень повноважень міліції на проведення огляду, можна зробити висновок, що особистий огляд пасажирів та їхніх речей може проводитись як на території аеропортів, вокзалів, в метро, так і всередині транспортних засобів;

- 2) на підставі статті 8 Закону України «Про заходи протидії незаконному обігу наркотичних засобів, психотропних речовин і прекурсорів та зловживанню ними» посадовими особами органів Міністерства внутрішніх справ України і Служби безпеки України на підставі заяв, повідомлень про правопорушення, пов'язані з незаконним обігом наркотичних засобів, психотропних речовин чи прекурсорів, або за наявності про це іншої достовірної інформації компетентних органів може бути здійснений *огляд транспортного засобу, вантажу, що в ньому знаходиться, особистих речей водія і пасажирів.*

Законодавче визначення понять «огляд речей», «особистий огляд», «вилучення» — відсутнє, до того ж у відкритих актах законодавства відсутній порядок (процедура) їх проведення. Тому, незважаючи на відому працівникам правоохоронних органів теоретичну відмінність правової природи огляду (візуальне спостереження та виявлення заборонених предметів у межах безпосередньої видимості, без застосування будь-яких дій — відкривання запірних пристроїв, перекладання речей і т. ін.) від обшуку та вилучення (дії примусового характеру), перспектива доведення в суді незаконності проведення огляду речей або транспортного засобу з аргументацією таким порушенням порядку їх проведення уявляється незначною.

В Узагальненні судової практики «Практика розгляду судами справ про злочини у сфері обігу наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів або прекурсорів», підготовленому суддею Верховного Суду України В. І. Косаревим та ін. (наведеному на сторінці «Судова практика/ узагальнення судової практики» офіційного сайту Верховного Суду України <http://www.scourt.gov.ua/clients/vs.nsf/0/0AD9FB2100C7353AC22574F600554A1C?OpenDocument&CollapseView&RestrictToCategory=0AD9FB2100C7353AC22574F600554A1C&Count=500&>) (надалі — «Узагальнення Верховного Суду у справах про наркотики»), у розділі «Якість досудового слідства» зазначено, що значну кількість злочинів зазначеної категорії виявляють шляхом особистого огляду на вулиці громадян та перевірки їхніх речей. При цьому мають місце випадки, коли наркотичні засоби були виявлені не під час затримання особи, а лише у приміщенні районного відділу міліції, що дає підстави обвинуваченому заявляти, що

наркотичний засіб йому було підкинута, і може бути підставою для скасування вироку суду першої інстанції.

Наприклад, Апеляційний суд Черкаської області ухвалою від 1 листопада 2005 р. скасував вирок Черкаського районного суду від 1 липня 2005 р. щодо С. внаслідок порушення органами дізнання вимог статей 22, 177, 178, 184 КПК. Наркотичний засіб був виявлений і вилучений у С., якого було затримано у порядку, передбаченому статтями 106, 115 КПК України, що дало йому змогу в подальшому заявити, що наркотичний засіб було підкинута в його кишеню.

Залишимо осторонь правовий аналіз правомірності особистого огляду або огляду речей. На практиці, якщо в суді з'ясовуються обставини застосування заходів забезпечення адміністративного провадження, передбачених ст. 260 КУпАП, законність їх застосування зазвичай не викликає сумнівів у суду, оскільки, як правило, суддю задовольняють пояснення працівників міліції про наявність у них підозри загального характеру, на зразок: «неадекватна» («підозріла») поведінка, спроба втекти та ін., без з'ясування того, щодо вчинення яких саме протиправних дій виникла підозра.

Отже, припустимо, що за версією обвинувачення особа вчинила адміністративне правопорушення, і на цій підставі проведено її особистий обшук на місці її фізичного затримання (на вулиці), в ході якого виявлено та вилучено наркотичну речовину. В такому випадку після доставляння особи до органів внутрішніх справ (ОВС) мають бути виконані дії та оформлені відповідні документи не лише щодо факту виявлення та вилучення в особи наркотичної речовини, а й повинен бути оформлений матеріал у справі про адміністративні правопорушення по *«преюдиціальному» правопорушенню*, підозра у вчиненні якого за версією сторони обвинувачення стала підставою для проведення особистого обшуку порушника, а саме: відповідно до ст. 254 КУпАП складений протокол адміністративного правопорушення, отримані інші докази цього правопорушення, передбачені ст. 251 КУпАП: пояснення особи, свідків щодо його вчинення, рапорти посадових осіб і т. ін., а після цього — прийняте відповідне рішення по справі про це правопорушення. Порядок проведення всіх цих дій співробітниками ОВС докладно врегульовано п. п. 2.6, 2.7 «Інструкції з оформлення матеріалів про адміністративні правопорушення» (затв. Наказом МВС України

від 22.02.2001 р. № 185, зі змінами) (надалі — «Інструкція з оформлення матеріалів про правопорушення» та «Інструкція»). Знання положень цієї інструкції надає можливість виявити порушення при провадженні у справі про адміністративне правопорушення.

В «Інструкції з оформлення матеріалів про правопорушення» наведені форми всіх основних документів, які використовуються при провадженні у справах про адміністративні правопорушення, зокрема:

- протокол про адміністративне правопорушення (додаток 1);
- постанова за справою про адміністративне правопорушення (додаток 2);
- протокол про адміністративне затримання (додаток 3);
- журнали видачі бланків протоколів про адміністративні правопорушення та бланків протоколів про адміністративне затримання (додаток 9);
- журнал обліку матеріалів про адміністративні правопорушення та протоколів про адміністративне затримання (додаток 10).

Бланки протоколів про адміністративні правопорушення та протоколів про адміністративне затримання є документами суворого обліку і друкуються типографським способом із зазначенням серії і номера, причому в кожній області України мають використовуватись бланки протоколів з різними серіями відповідно до додатку 8 Інструкції (п. 4.2). У разі застосування бланків протоколів, які не відповідають цим вимогам, навіть за однією цією підставою можна ставити питання про незаконність провадження у справі про адміністративне правопорушення та/або адміністративного затримання особи.

Кількісний облік видачі бланків протоколів про адміністративні правопорушення та бланків протоколів про адміністративне затримання ведеться в журналі видачі бланків протоколів про адміністративні правопорушення та бланків протоколів про адміністративне затримання (п. 4.3 Інструкції).

Протоколи про адміністративні правопорушення та протоколи про адміністративне затримання, складені протягом доби реєструються в журналі обліку матеріалів про адміністративні правопорушення та протоколів про адміністративне затримання (п. 4.4 Інструкції).

Матеріали про адміністративні правопорушення і протоколи про адміністративне затримання підшиваються до справи за порядковими номерами відповідно до журналу обліку матеріалів про адміністративні правопорушення та протоколів про адміністративне затримання і зберігаються в ОВС, з нумерацією підшитих до справи сторінок (п. 4.6 Інструкції).

Зазначені облікові журнали (додатки 9 та 10 до Інструкції), як і архівні адміністративні справи, веде працівник ОВС, який є відповідальним за стан адміністративно-штрафної практики (п. 4.5 Інструкції).

Така детальна регламентація ведення діловодства в ОВС у справах про адміністративні правопорушення надає захисту реальні можливості виявлення фактів порушення закону, а інколи — прямої фальсифікації матеріалів адміністративного затримання, зокрема складання матеріалів про адміністративне правопорушення «заднім числом», використання бланків протоколів, які не передбачені цією Інструкцією (без надрукованих номерів, застарілого зразку, з виправленням номерів і т. ін.)

Якщо за версією обвинувачення особа вчинила адміністративне правопорушення і на цій підставі проведено її особистий обшук на місці її фізичного затримання (на вулиці), в ході якого виявлено та вилучено наркотичну речовину, то в такому випадку після доставляння особи до ОВС мають бути не лише виконані дії та оформлені відповідні документи щодо факту виявлення та вилучення в особи наркотичної речовини, а й повинен бути оформлений матеріал у справі про адміністративні правопорушення по *«преюдиціальному» правопорушенню*, підозра у вчиненні якого, за версією сторони обвинувачення, є підставою для проведення особистого обшуку правопорушника, а саме: відповідно до ст. 254 КУпАП складений протокол адміністративного правопорушення, отримані інші докази цього правопорушення, передбачені ст. 251 КУпАП: пояснення особи, очевидців щодо його вчинення, рапорти посадових осіб і т. ін., а після цього — відповідне рішення, яке прийняте у справі про це правопорушення.

Отже, якщо адміністративний матеріал щодо цього *«преюдиціального» правопорушення* не складався, можливо ставити перед судом питання про відсутність підстав для застосування передбачених ст. 260 КУпАП заходів забезпечення адміністративного провадження, в ході

яких були отримані докази обвинувачення, а відтак, і про незаконність їх отримання.

3. Незаконний огляд житла або іншого володіння особи

3.1. Повноваження правоохоронних органів на огляд житла

Частиною 1 статті 30 Конституції України кожному гарантовано недоторканність житла, а також встановлено заборону проникнення в житло чи інше володіння особи інакше, як за мотивованим рішенням суду. Частиною 2 цієї статті передбачені два винятки з цього загального правила щодо порядку проникнення в житло, проведення в ньому огляду або обшуку — у невідкладних випадках, пов'язаних з:

- врятуванням життя людей або майна;
- безпосереднім переслідуванням осіб, які підозрюються у вчиненні злочину.

Обшук або огляд житла, за загальним правилом, відповідно до ст. ст. 177 і 190 КПК України, дозволяється проводити лише за вмотивованою постановою судді.

Законодавством України (КУпАП) не передбачено проведення обшуку або огляду житла чи іншого володіння особи та виїмки в ході провадження у справах про адміністративні правопорушення. Таке повноваження надане слідчому в ході кримінального провадження (ст. ст. 177, 178 КПК України). Оперативним підрозділам п. 6 ч. 1 ст. 8 Закону України «Про оперативно-розшукову діяльність» надано лише право відвідувати житлові та інші приміщення за згодою їхнього власника або мешканців для з'ясування обставин вчиненого або такого, що готується, злочину, а також збирати відомості про протиправну діяльність підозрюваного або осіб, щодо яких проводиться перевірка.

Слід зазначити, що в ст. 30 Конституції прямо не передбачено такого повноваження органів кримінального переслідування на огляд житла чи іншого володіння особи, як огляд у невідкладних випадках з дозволу його володільця без постанови судді. Але воно їм надане ч. 5

ст. 190 КПК України, за умови добровільної згоди на огляд. Можливість огляду житла чи іншого володіння особи передбачена також ч. 6 ст. 190 КПК України у випадку, коли огляд житла чи іншого володіння особи проводиться за заявою або повідомленням про вчинений щодо неї злочин, що, по суті, також є оглядом за згодою володільця. Огляд без судового дозволу допускається також у невідкладних випадках, пов'язаних з рятуванням осіб або майна та безпосереднім переслідуванням особи, яка підозрюється у скоєнні злочину, а також у невідкладних випадках, коли немає можливості отримати згоду на огляд, і в таких випадках не потрібна згода володільця житла (але це окреме питання).

3.2. Порушення права на недоторканність житла при проведенні оглядів

У справах про злочини, пов'язані з незаконним обігом наркотичних речовин, в яких заборонені предмети вилучаються в житлі або іншому володінні особи, в переважній більшості випадків використовується саме огляд володіння особи з її письмової згоди на підставі ч. 5 ст. 190 КПК України, і саме ця норма є правовою підставою для масових порушень прав людини з боку працівників міліції.

За статистикою діяльності Офісу громадського захисника в м. Харкові практично в усіх кримінальних справах про злочини, пов'язані з незаконним обігом наркотичних речовин, заборонені предмети були знайдені та вилучені в житлі або іншому володінні особи в результаті огляду житла, проведеного за письмовою згодою його володільця. У переважній більшості випадків, як стверджують клієнти Офісу, така згода не була добровільною, тобто речові докази у таких випадках одержуються з порушенням конституційного права особи на недоторканність житла.

Більшість «добровільних» згод на проведення оглядів житла, за твердженням осіб — мешканців житла, які згодом притягуються до кримінальної відповідальності, надається (пишеться власноруч, підписується) під тиском працівників міліції, зазвичай після завершення таких оглядів, та ще й після доставляння таких осіб до ОВС для складання відповідних матеріалів. У деяких випадках з цією метою використовується обман, а також хворобливий фізичний стан особи. Так чи інакше, у всіх таких

випадках волевиявлення з боку особи, яка надає згоду на проведення огляду, є фіктивним, хоча в матеріалах справи є письмова згода на це.

Звичайно, визначена ч. 5 ст. 190 КПК України згода особи на проведення огляду її житла, за задумом законодавця, має бути надана без спотворення її волевиявлення, тобто, добровільно і свідомо, а не в результаті примусу, обману або використання хворобливого чи безпорадного стану особи. Примусовий характер огляду житла або іншого володіння особи спотворює його юридичну природу і перетворює його на фактичний обшук, який проводиться без дозволу суду. Слід зазначити, що саме незаконне проникнення до житла або іншого володіння особи, незаконне проведення в ньому огляду чи обшуку становить склад злочину, передбаченого ст. 162 КК України. Визнання огляду житла таким, що був проведений незаконно, повинно мати наслідком не лише визнання предметів, вилучених в ході такого огляду, доказами, отриманими незаконним шляхом, а й притягнення працівників міліції, які здійснили ці дії, до кримінальної відповідальності за порушення недоторканності житла (або за перевищення влади чи службових повноважень — ст. 365 КК).

В переважній більшості випадків оглядів житла як місця події злочину працівниками органів дізнання в матеріалах кримінальної справи є письмова згода на проведення такого огляду. Проте таке зовні належне оформлення цієї процесуальної дії насправді не заважає оскаржувати її незаконність через примусовий характер надання такої згоди, часто поєднаного з порушенням права на недоторканність житла.

Вочевидь, що в усіх випадках надання добровільної згоди на огляд житла або іншого володіння особи, в яких на час обшуку знаходились докази злочинної діяльності такої особи (або інших осіб, що перебували в цьому помешканні), особи свідомо діють на шкоду собі чи своїм близьким, за винятком тих поодиноких випадків, коли особа хоче викрити злочинну діяльність іншої особи.

Пленум Верховного Суду України дотепер не висловлював свою позицію щодо питання проведення огляду житла чи іншого володіння особи за згодою його володільця. Разом з тим, у згаданому *Узагальненні Верховного Суду у справах про наркотики* (у розділі «Повнота дослідження доказів під час судового слідства») зазначено про порушення закону при проведенні так званих «оглядів» житла наступне:

«Згода на проникнення працівників підрозділів, що здійснюють оперативно-розшукову діяльність, у жилі приміщення осіб, які підозрюються у вчиненні тяжкого злочину, або їхніх рідних для огляду помешкання не завжди є добровільною, хоча на цьому наголошено в багатьох схожих за змістом заявах. Крім того, так звані “огляди” житла за своєю суттю були обшуками, під час яких були виявлені й вилучені наркотичні засоби.

Наприклад, апеляційний суд Донецької області ухвалою від 8 квітня 2005 р. скасував вирок Костянтинівського міськрайонного суду щодо Ф., засудженого за ч. 3 ст. 307 КК. На підставі ст. 374 КПК справу було повернено на додаткове розслідування. Суд не дав належної оцінки показанням Ф. про те, що згоду на огляд його жилого приміщення він дав під тиском працівників міліції».

Така позиція Верховного Суду України надає можливість її використання в обґрунтуванні відповідних скарг на незаконні дії органів дізнання.

Із практики захисту в кримінальних справах відомі певні ознаки недобровільної згоди особи на огляд її помешкання, зокрема:

- прибуття особи до її помешкання у супроводі працівників міліції після попередньої реєстрації у відповідних документах факту її припровадження до ОВС та/або затримання;
- проникнення до житла з подоланням опору мешканців житла або із силовим подоланням запірних пристроїв;
- застосування до особи наручників під час супроводу до помешкання та/або під час його огляду.

За наявності таких ознак можна ставити перед судом питання про недобровільність огляду помешкання. Зокрема, застосування до особи у її помешканні наручників, що, як і будь-який спецзасіб, є засобом процесуального примусу, є доказом тиску на її волевиявлення з боку працівників міліції саме під час їхнього перебування у помешканні. В усякому разі, можна ставити питання про те, що факт застосування наручників є доказом вчинення працівниками дій, спрямованих на унеможливлення здатності особи перешкоджати працівникам міліції проведенню огляду її приміщення, а відтак, ставити під сумнів добровільність надання нею згоди на огляд.

У ст. 379 Цивільного кодексу України дається визначення поняття «житло», до якого належить: житловий будинок, квартира, інше приміщення, що призначене та придатне для постійного проживання, яке стосується лише постійного житла. Місця для тимчасового проживання особи, такі як номер в готелі, кімната в гуртожитку, санаторії тощо, мають визнаватись тимчасовим житлом.

Проблеми виникають і з тлумаченням поняття «володілець житла», оскільки в законодавстві України не дається визначення цьому поняттю. З позиції теорії та практики цивільного права, володільцем житла має визнаватись не лише власник квартири, але й члени його сім'ї, квартиранти, особа, яка проживає в готелі тощо. На практиці в більшості випадків працівники міліції, що проводять обшук в житлі, одержують згоду на це від одного з його власників відповідно до документа про право власності на житло.

Незважаючи на труднощі доведення недобровільності згоди особи на огляд її житла, якнайшвидше оскарження застосування примусу з боку працівників міліції при наданні такої згоди є необхідним інструментом захисту в кримінальній справі.

Окремо можна зауважити, що при виявленні та вилученні заборонених предметів в житлі або іншому володінні особи захист може ставити під сумнів належність цих предметів саме тій особі, яка притягається до кримінальної відповідальності, зокрема, коли причетність такої особи до вчинення злочину не доведена іншими доказами, наприклад висновком судової експертизи піднігтьового змісту відібраних зразків нігтьових пластин.

3.3. Повноваження міліції на проникнення в приміщення особи

Щодо незаконності проведення обшуку та огляду житла або іншого володіння особи співробітниками органу дізнання є додаткові міркування, які підтверджуються наступним аналізом законодавства.

Обшук як слідча дія передбачений лише КПК України. Право проводити обшук і оглядати місця події надається ч. 1 ст. 183 КПК слідчому, а не працівникам органів дізнання. В разі проведення обшуку житла в рамках порушеної кримінальної справи оперативні працівники можуть

проводити обшук за дорученням слідчого, виданим відповідно до ч. 3 ст. 114 КПК України, хоча за ч. 1 ст. 118 КПК України слідчий вправі давати такі доручення для виконання окремих слідчих дій лише у разі проведення їх в інших слідчих районах.

Огляд місця події злочину до порушення кримінальної справи на підставі ч. 2 ст. 190 КПК України у невідкладних випадках, відповідно до вимог частини 1 ст. 190, може бути проведений також лише слідчим.

КУпАП при провадженні у справах про адміністративні правопорушення передбачений особистий огляд, огляд речей і вилучення речей та документів, однак КУпАП не передбачає огляд житла.

Пунктом 15 ч. 1 ст. 11 Закону України «Про міліцію» передбачено право міліції входити безперешкодно у будь-який час доби:

- (п. п. б) на земельні ділянки, в жилі та інші приміщення громадян у разі переслідування злочинця або припинення злочину, що загрожують життю мешканців, а також при стихійному лихові та інших надзвичайних обставинах;
- (п. п. в) до житла чи до іншого володіння особи, яка перебуває під адміністративним наглядом, з метою виконання встановлених судом обмежень.

Зрозуміло, що для законного застосування норми п. п. 15 б) ч. 1 ст. 11 цього зазначеного Закону злочинець має увійти до володіння особи в ході його переслідування працівниками міліції.

Щодо права міліції відповідно до п. п. 15 в) ч. 1 ст. 11 цього Закону на безперешкодний вхід до володіння особи, яка перебуває під адміністративним наглядом, то ключовим моментом при цьому буде визначення того, чи дійсно особа перебуває під наглядом.

Тобто, для визначення питання щодо законності проникнення до володіння особи без дозволу його володільця слід в т. ч. з'ясувати, чи перебуває особа під адміністративним наглядом, який, відповідно до ст. 3, ст. 5 Закону України «Про адміністративний нагляд за особами, звільненими з місць позбавлення волі», встановлюється постановою суду лише щодо повнолітніх осіб. При цьому слід зазначити, що пунктом г) статті 3 цього Закону адміністративний нагляд встановлюється щодо осіб, засуджених до позбавлення волі за один зі злочинів, пов'яза-

них з незаконним обігом наркотичних засобів, психотропних речовин і прекурсорів, незалежно від їхньої поведінки під час або після відбування покарання. Відповідно до положень ст. 6 цього Закону строк адміністративного нагляду встановлюється на термін від одного до двох років, починається з дня оголошення особі постанови судді і в подальшому може бути продовжений, але не може перевищувати встановлених законом термінів для погашення або зняття судимості.

Статтю 10 цього Закону передбачено вичерпний перелік обмежень дій осіб, за якими встановлено адміністративний нагляд, якими є:

- а) заборона виходу з будинку (квартири) у визначений час, який не може перевищувати восьми годин на добу;
- б) заборона перебування у визначених місцях району (міста);
- в) заборона виїзду чи обмеження часу виїзду в особистих справах за межі району (міста);
- г) реєстрація в міліції від одного до чотирьох разів на місяць.

Таким чином, виходячи із суті цих обмежень, для перевірки дотримання піднаглядною особою встановлених судом обмежень при вході до житла чи до іншого володіння такої особи з такою метою на підставі п. 15 в) ч. 1 ст. 11 Закону України «Про міліцію» працівник міліції має провести огляд володіння особи *лише з метою встановлення факту перебування в ньому такої особи.*

Порядок організації адміністративного нагляду визначений в Інструкції про порядок організації здійснення адміністративного нагляду за особами, звільненими з місць позбавлення волі (затверджений Наказом МВС України та ДДУПВП від 04.11.2003 р. № 1303/203).

Підтверджуючи непорушність основоположних прав людини, в п. 5.4 цього Наказу встановлене таке обмеження: контроль за піднаглядним здійснюється із суворим дотриманням прав особи на повагу до її приватного та сімейного життя, недоторканності житла і таємниці листування. Окрім цього, відповідно до п. 3.1.4 цього Наказу контроль за додержанням піднаглядними особами вимог встановлених судом обмежень здійснюють дільничні інспектори міліції, а підрозділи карного розшуку, згідно з положеннями п. 3.2.3 Наказу, можуть здійснювати такий контроль лише спільно з дільничними інспекторами міліції. Інші

підрозділи (оперативної служби, державної служби боротьби з економічною злочинністю, боротьби з організованою злочинністю та з незаконним обігом наркотиків), згідно з п. 3.3.1 цього Наказу, лише виявляють злочинні зв'язки і наміри піднаглядних та осіб, які підпадають під дію Закону України «Про адміністративний нагляд за особами, звільненими з місць позбавлення волі», уповноважені лише вживати заходів щодо попередження злочинів з їхнього боку.

Позиція захисту, згідно з якою працівники міліції не вправі проводити огляд житла особи, яка перебуває під адміністративним наглядом, не знаходить підтримки у більшості суддів при розгляді конкретних справ, але вона має право на існування, оскільки ґрунтується на положеннях законодавства, а відтак може бути представлена на розсуд суду.

В п. 16 статті 11 Закону України «Про міліцію» передбачена можливість перебування працівників міліції на земельних ділянках, в жилих та інших приміщеннях громадян *за їхньою згодою* з метою забезпечення безпеки громадян, але цей випадок був розглянутий раніше. А в п. 6 ч. 1 ст. 8 Закону України «Про оперативно-розшукову діяльність» передбачено право оперативних підрозділів «відвідувати» жили та інші приміщення за згодою їхніх власників або мешканців, також лише *за їхньою згодою*.

Абзац 4 п. 22 ч. 1 ст. 11 цього Закону передбачає право міліції оглядати зброю та боєприпаси, що знаходяться у громадян, а також місця їх зберігання, що також, хоча і в завуальованій формі, означає право входити до володіння особи.

Таким чином, норма абзацу 4 п. 22 ч. 1 ст. 11 Закону України «Про міліцію» надає працівникам міліції право на огляд володіння особи лише в частині місць зберігання зброї та боєприпасів громадян, які мають дозвіл на її зберігання.

Пункт 23 ч. 1 ст. 11 цього Закону надає міліції право вилучати у громадян предмети і речі, обмежені в обороті, але ця норма жодним чином не змінює обсяг прав (повноважень) міліції щодо проникнення до житла чи іншого володіння особи та проведення в них обшуку або огляду відповідно до законодавства, в тому числі й інших пунктів ст. 11 цього Закону.

4. Робота з речовими доказами у справі

Використання речових доказів, зібраних стороною обвинувачення, точніше, недоліків обвинувачення в роботі з ними, є потужним ресурсом захисту.

4.1. Вилучення, огляд та долучення до матеріалів кримінальної справи речових доказів

Відповідно до положення п. 2 Постанови у справах даної категорії обов'язково має бути висновок експерта. Звичайно, що для проведення експертного дослідження цих речовин необхідно мати предмет для дослідження — наркотичний засіб, психотропну речовину або прекурсор. Таким чином, у справах даної категорії завжди мають бути присутні такі речові докази, і вміння захисника працювати з ними з метою використання цих номінальних доказів обвинувачення на користь клієнта має надважливе значення.

Для ефективного використання речових доказів для захисту в справі необхідно досконало знати правила поводження з ними. Правила огляду, долучення до справи та зберігання в загальному вигляді визначені в ст. 79 КПК України.

- речові докази повинні бути уважно оглянуті, докладно описані в протоколі огляду і приєднані до справи постановою особи або органу, в провадженні яких перебуває справа. При недотриманні цих вимог закону предмети не можуть використовуватись в якості доказів у справі;
- за загальним правилом речові докази зберігаються при справі та мають передаватися разом зі справою при її передачі від одного органу кримінального провадження до іншого.

Також слід мати на увазі, що відповідно до ч. 1 ст. 80 КПК України речові докази зберігаються до набрання вироком законної сили або до закінчення строку оскарження постанови або ухвали про закриття справи.

Докладно порядок вилучення, обліку, зберігання та передачі речових доказів у кримінальних справах визначено в «Інструкції про порядок вилучення, обліку, зберігання та передачі речових доказів у криміналь-

них справах, цінностей та іншого майна органами дізнання, досудового слідства і суду», яка затверджена спільним наказом Верховного Суду України, Генеральної прокуратури України, Служби безпеки України, МВС України, Державної податкової адміністрації України, Державної судової адміністрації України від 13.05.2004 р. (надалі — «Інструкція по роботі з речовими доказами»). Хоча формально сфера дії цієї Інструкції, як випливає з її змісту, поширюється лише на кримінальне провадження, проте, оскільки для провадження у справах про адміністративні правопорушення не передбачено окремих правил поведіння з речовими доказами, на практиці в усіх випадках мають застосовуватись положення саме цієї Інструкції.

Те ж саме можна сказати і про вилучення речових доказів, яке найчастіше здійснюється не в ході слідчих дій під час кримінального провадження, але в усіх випадках такого вилучення складається відповідний протокол, який має відповідати положенням ст. 85 КПК України «Протокол слідчої дії».

Зміст протоколу, в якому фіксується факт вилучення об'єкта (речового доказу), визначений в п. 7 цієї Інструкції. В ньому мають бути перераховані всі предмети, які вилучаються, зазначені точне найменування, кількість, міра, вага, серія і номер, інші відмінні індивідуалізуючі ознаки кожного об'єкта, який вилучається, а також місце, де вони були знайдені. Відповідно до п. 9 зазначеної Інструкції всі вилучені предмети, цінності й документи пред'являються понятим та іншим учасникам слідчої дії. Протокол складається у двох примірниках, підписується особою, яка проводила вилучення об'єктів, понятими, а також іншими учасниками слідчої дії, у тому числі особою, у якої проводилося вилучення (в разі її відсутності — повнолітнім членом її родини або представником ЖЕРУ, місцевої ради, адміністрації відповідної організації).

В розділі «Якість досудового слідства» *Узагальнення Верховного Суду у справах про наркотики* зазначено, що недодержання вимог закону щодо опису в протоколі вилученої речовини, її розміру (ваги) та місця виявлення дає підстави для заяв про підміну вилученого наркотичного засобу, збільшення чи зменшення його кількості чи ваги або вчинення інших зловживань з боку працівників міліції, пов'язаних з обвинуваченням особи у вчиненні злочину. Отже, такі недоліки оформлення речових доказів дають можливість оспорювати докази обвинувачення.

За положеннями ст. 79 КПК України речові докази мають бути уважно оглянуті, за можливості, сфотографовані, докладно описані в протоколі огляду та долучені до справи постановою особи, яка здійснює провадження у справі, або ухвалою суду. При передачі справи від одного органу провадження у справі до іншого речові докази передаються разом зі справою.

Згідно з п. 11 зазначеної Інструкції вилучені об'єкти, які є речовими доказами, мають бути оглянуті (у необхідних випадках за участю спеціаліста) та детально описані в протоколі огляду, із зазначенням їхніх кількісних та якісних характеристик, та інших індивідуалізуючих ознак, в т. ч. тих, які відображують його доказове значення.

Дуже важливо знати правила упаковки речових доказів (п. 9 зазначеної Інструкції): об'єкти упаковуються для уникнення їх пошкодження, неконтрольованого доступу до них та забезпечення зберігання слідів (мікрослідів), які є на них, з доданням бірок, посвідчених відповідними написами і підписами особи, у якої вилучено речі, понятих, слідчого, працівника органу дізнання, прокурора, секретаря судового засідання (якщо об'єкт вилучено в судовому засіданні), які скріплюються печаткою відповідного органу, про що зазначається в протоколі.

Особливості правил вилучення та поводження з речовими доказами викладені в п. 3.4 «Інструкції про призначення та проведення судових експертиз та експертних досліджень» (затв. Наказом Міністерства юстиції України від 08.10.1998 р. № 53/5, в редакції Наказу від 30.12.2004 р. № 144/5):

«Вилучення об'єктів, що підлягають дослідженню, та відібрання зразків оформлюються протоколами згідно із вимогами процесуального законодавства. У них, крім загальних реквізитів, необхідних для такого роду документів, зазначається, які саме зразки були вилучені або відібрані, їх кількість, умови відбору або вилучення, а також інші обставини, що мають значення для вирішення поставлених питань. Протокол мають підписати всі особи, які брали участь у вилученні об'єктів або відібранні зразків.

Об'єкти, що надаються на дослідження, відповідно упаковуються та засвідчуються особою у передбаченому законодавством порядку.

Для відібрання зразків особа або орган, які призначили експертизу, можуть залучити спеціаліста.

Якщо в матеріалах справи є дані про особливості виявлення, вилучення, зберігання об'єкта експертного дослідження або про інші обставини, що могли вплинути на його властивості та ознаки, про них слід зазначити в постанові (ухвалі) про призначення експертизи та надіслати засвідчені належним чином копії протоколів слідчих дій в експертну установу (експертові)».

4.2. Зберігання речових доказів, цінностей, документів та іншого майна

За правилами п. 13 та 14 «Інструкції по роботі з речовими доказами» відповідальною за зберігання речових доказів, приєднаних до справи, є особа, яка проводить дізнання, слідчий, а в суді — суддя або голова суду, а тих, що зберігаються окремо від справи — визначений наказом начальника (голови) установи її співробітник. Підставою для поміщення речових доказів на зберігання є постанова працівника органу дізнання, слідчого, прокурора, судді.

Спеціальні правила зберігання встановлені для певних груп речових доказів. Вогнепальна і холодна зброя та боеприпаси зберігаються лише у відповідних підрозділах МВС та його головних управлінь в областях або Служби безпеки України та її управлінь в областях, а вибухові речовини передаються для зберігання на склади військових частин або відповідних державних підприємств, отруйні та сильнодіючі речовини передаються на склади спеціальних організацій. У справах про злочини, пов'язані з використанням вогнепальної зброї, відповідні речові докази зберігаються в Науково-дослідному експертно-криміналістичному центрі МВС.

За правилом п. 20 «Інструкції з роботи з речовими доказами» зберігання наркотичних засобів, психотропних речовин і прекурсорів, що перебувають у незаконному обігу, а також обладнання, яке застосовується для їх незаконного виготовлення забезпечує орган, який провадить розслідування. Відповідно до п. 21 Інструкції до набрання законної сили вироку суду, вилучені наркотичні засоби, психотропні речовини, прекурсори в опечатаному вигляді зберігаються у приміщенні для збе-

рігання речових доказів органу, який провадить дізнання або досудове слідство. Тобто *після проведення судово-хімічної експертизи ці речові докази мають зберігатися в ОВС*, а після набрання вироком суду законної сили або, в разі закриття справи, до закінчення строку на оскарження такої постанови чи ухвали (ч. 1 ст. 80 КПК України), після цього підлягають знищенню або передачі до відповідних державних установ на підставі відповідної постанови (ухвали) особи, яка закінчувала провадження у справі.

4.3. Облік речових доказів та їх передача

«Інструкцією по роботі з речовими доказами» встановлені детальні правила обліку речових доказів з використанням спеціальних документів суворого обліку, серед яких головними є наступні:

- книга обліку речових доказів, цінностей та іншого майна, вилучених органами дізнання та досудового слідства (додаток 1 до цієї Інструкції), яка заводиться у кожному ОВС, прокуратурі, суді;
- книга обліку надходження та передачі речових доказів, цінностей та іншого майна в суді (додаток 2 до Інструкції).

За цією Інструкцією (п. п. 44, 46) запис у книзі обліку речових доказів проводиться працівниками органів дізнання або слідчими, відповідальними за їх зберігання, на підставі протоколу, в якому зафіксовано їх вилучення, записи виконуються в хронологічному порядку, кожна річ записується окремо. Якщо речові докази знаходяться при кримінальній справі і не здаються на зберігання, у книзі обліку робиться відмітка про це із зазначенням прізвища посадової особи, у якій перебувають речові докази.

При передачі речових доказів від одного органа провадження у справі до іншого, згідно з п. 47 цієї Інструкції, щодо кожного об'єкта, який передається, у книзі обліку речових доказів робиться відповідний запис. Працівник, який приймає речові докази разом зі справою, має розписатися в їх прийнятті в книзі обліку із зазначенням посади та прізвища та засвідчує підпис штампом відповідної установи (п. 48 зазначеної Інструкції).

При прийманні речових доказів має бути перевірено цілість упаковки та печаток на ній. При порушенні упаковки або печатки працівник, що приймає речові докази, в присутності керівника (голови) установи або судді, а також особи, яка доставила справу й речові докази, відкриває упаковку і звіряє наявність речей, які перебувають у ній, із записом про речові докази в довідці до обвинувального висновку і з постановою про приєднання до справи речових доказів, про що складається акт, який підшивається до справи (п.50 та п. 51 зазначеної Інструкції). У разі невідповідності фактичної наявності речових доказів записам у довідці про речові докази і постанові про приєднання до справи речових доказів, а також коли запис на упаковці (опис) не відповідає цим записам, справа не приймається до з'ясування посадовими особами зацікавлених відомств причин невідповідності, про що складається відповідний акт, копія якого надсилається до органу, який надіслав справу.

При реєстрації речового доказу в суді йому дається порядковий номер у книзі, зазначається дата надходження, назва речового доказу, кількість, номер справи, до якої він долучений, прізвище, ім'я та по батькові обвинуваченого. Після реєстрації речового доказу на його упаковці зазначається номер, за яким кримінальну справу зареєстровано у суді, а також вказується номер речового доказу (п. 52 зазначеної Інструкції).

При передачі кримінальної справи і речових доказів до іншого суду або прокуратури стосовно кожного з речових доказів має бути зроблений відповідний запис у книзі. Якщо речові докази до суду не надсилалися, а перебувають на зберіганні в іншій установі, в книзі робиться відповідний запис (п. 54 зазначеної Інструкції).

При передачі кримінальної справи від одного слідчого до іншого в тому ж органі досудового слідства, а також від працівника органу дізнання до слідчого перший зобов'язаний здати, а другий прийняти (з перевіркою наявності) всі вилучені у справі предмети та розписатися в їх прийнятті в книзі обліку речових доказів в присутності відповідальної за їх зберігання особи (п. 55 зазначеної Інструкції).

Слід зазначити, що 27.08.2010 р. була прийнята нова спільна Інструкція № 51//401/649/471/23/12 Генеральної прокуратури, МВС, ДПА, Служби безпеки, Верховного Суду та Державної судової адміністрації України про порядок вилучення, обліку, зберігання та передачі речових доказів у

кримінальних справах, цінностей та іншого майна органами дізнання, досудового слідства і суду, яка, як і Інструкція 2004 року (на відміну від Інструкції про порядок вилучення, обліку, зберігання і передачі речових доказів з кримінальних справ, цінностей та іншого майна органами попереднього слідства, дізнання і судами від 12 лютого 1990 р. № 34/15, затвердженої органами влади колишнього СРСР), відсутня в нормативно-правових базах. Наразі правила роботи з речовими доказами, викладені у всіх цих інструкціях (1990, 2004 та 2010 року) не мають принципових відмінностей і відрізняються лише нумерацією їхніх пунктів.

Витребування відомостей із зазначених в цьому пункті облікових документів (книг) може стати необхідним в разі виникнення проблем з наданням речових доказів в судове засідання з місць їх зберігання (ОВС, експертних установ МВС), з дефектами упаковки, маркувань або посвідчувальних записів на ній, невідповідності характеристик речових доказів іншим матеріалам справи та ін.

4.4. Ознайомлення з речовими доказами по закінченні досудового слідства

За законом вперше захисник отримує можливість ознайомитись з усіма матеріалами справи, в т. ч. речовими доказами, під час ознайомлення його підзахисного з усіма матеріалами справи в порядку ст. 218 КПК України по закінченні досудового слідства. В цей час захисник може заявити клопотання про ознайомлення також з речовими доказами по справі, в т. ч. прослухати аудіозаписи та проглянути відеозаписи.

Практично завжди клопотання про ознайомлення з речовими доказами викликає заперечення у слідчого, але передбачених законом підстав для задоволення такого клопотання у нього нема. Для відмови в ознайомленні з речовими доказами можуть бути використані різні приводи, зокрема те, що речові докази зберігаються в експертній установі або щось подібне. Тому в цьому пункті саме з метою озброєння захисника проти таких аргументів слідства і наведені правила поводження з речовими доказами, які є обов'язковими саме для особи, яка здійснює провадження у справі. Визначення доцільності ознайомлення з речовими доказами одразу по закінченні досудового слідства пов'язане з аналізом обставин конкретної справи, однак від цього треба утриматись

в разі, якщо є розумні підстави вважати, що це може підштовхнути слідчого для проведення додаткових слідчих дій з метою виправлення недоліків досудового слідства.

В разі відмови слідчого в наданні стороні захисту для ознайомлення речових доказів, коли це критично необхідно для здійснення захисту в справі, можна не підписувати протокол ознайомлення з матеріалами справи до надання таких доказів.

Також можна на підставі п. 5 ч. 2 статті 48 КПК України заявити клопотання про застосування під час ознайомлення з матеріалами справи науково-технічних засобів, зокрема цифрової фотокамери або камери мобільного телефону.

4.5. Приймання, облік та зберігання речових доказів у суді

Правила приймання, обліку і зберігання речових доказів у суді детально врегульовані «Інструкцією з діловодства в місцевому загальному суді» (затв. Наказом Державної судової адміністрації України від 27.06.2006 р. № 68), в її розділі 17. Знання цих правил може стати в нагоді в разі виникнення проблем при клопотанні про дослідження речових доказів у суді.

За цією Інструкцією в суді також ведеться окремий журнал обліку речових доказів, який є документом суворої звітності. Усі речові докази, що надходять до суду, реєструються в день їх надходження. Наявність речових доказів перевіряється працівником апарату суду за *довідкою про речові докази*, складеною органами досудового слідства, яка є одним з додатків до обвинувального висновку згідно з п. 3 ч. 1 ст. 224 КПК України і в якій, відповідно до п. 40 Інструкції про роботу з речовими доказами, має зазначатись місце зберігання вилучених у справі речових доказів, цінностей та іншого майна з посиланням на відповідні документи (аркуші справи, де містяться ці документи), які підтверджують здачу на зберігання вищезазначеного майна або цінностей, вилучених на стадії досудового розслідування.

При реєстрації речового доказу йому присвоюється порядковий номер у журналі, зазначаються дата надходження, найменування речового доказу, кількість, номер справи, до якої він долучений, прізвище,

ім'я, по батькові обвинуваченого, а до його упаковки чіпляється бірка, на якій зазначається номер, за яким справа зареєстрована в суді, а також указується номер речового доказу.

При передачі до суду речових доказів у кримінальних справах від органу досудового слідства вони повинні бути запаковані, запечатані з описом вміщеного та номером справи, до якої долучаються. При прийманні до суду наявність перевіряється працівником апарату суду за довідкою про речові докази — додатком до обвинувального висновку, з перевіркою цілісності упаковки і печаток на ній.

Якщо цілісність упаковки порушена, то в присутності голови суду або судді, а також особи, яка доставила речові докази, упаковка розпечатується та звіряється наявність речей, що містяться в ній, із записами про речові докази в довідці до обвинувального висновку та з постановою про приєднання речових доказів до кримінальної справи (п. 17.7 Інструкції з діловодства в місцевому загальному суді).

Якщо наявність речових доказів відповідає записам у довідці до обвинувального висновку та постанови про приєднання до справи речових доказів, вони знову запаковуються та опечатуються. В іншому разі, коли опис вмісту упаковки не відповідає цим записам, справа не приймається до з'ясування посадовими особами зацікавлених органів причин невідповідності.

В кожному разі про проведене розпечатування складається акт, який долучається до справи. Він підписується особами, у присутності яких проводилося розпечатування.

Оскільки наркотичні засоби, а також вогнепальна та холодна зброя, що є речовими доказами, зберігаються в камері схову речових доказів органів слідства і судом на зберігання не приймаються, то в журналі обліку речових доказів має робитись відповідний запис про їх місце знаходження.

Зважаючи на те, що оперативна закупівля відповідно до зазначеного в п. 7.1 цих Рекомендацій має проводитись за кошти ОВС, а не інших осіб (як це, завичай, є на практиці), та маючи на увазі доцільність безпосереднього дослідження речових доказів у суді, слід пам'ятати, що відповідно до «Інструкції з діловодства в місцевому загальному суді» додані до справи як речові докази готівка національної та іноземної ва-

лют до набрання вироком (ухвалою, постановою) законної сили зберігаються у відповідних фінансових установах органів слідства або здаються ними на зберігання в установи Національного банку України.

4.6. Дослідження речових доказів у судовому засіданні

У багатьох випадках клопотання про огляд у судовому засіданні речових доказів, за винятком справ з особливо тяжких злочинів проти особи, викликає негативну реакцію суддів. Проте ч. 1 ст. 257 КПК України для суду встановлений обов'язок безпосереднього дослідження речових доказів, як і всіх інших доказів по справі. З огляду на цей припис закону захиснику в принципі навіть не треба інших доводів для обґрунтування свого клопотання, окрім посилання на цю норму КПК. Практично, враховуючи «стандартні» заперечення прокурора та небажання судді оглядати речові докази, захиснику часто доводиться обґрунтовувати таке клопотання іншими аргументами, наприклад, тим, що підсудний надав пояснення, що він не ставив підпис на бірці на упаковці речового доказу, як це зазначено в протоколі вилучення. Так чи інакше, виходячи з імперативності припису ч. 1 ст. 257 КПК України, відмова суду в дослідженні речових доказів у судовому засіданні має бути мотивованою та може бути одним з аргументів при апеляційному оскарженні рішення суду першої інстанції

Звичайно, необхідність огляду речових доказів у судовому засіданні не є догмою. Це питання має вирішуватись захисником на основі конкретних обставин справи. Підставою для цього може бути, наприклад, невідповідність даних про характеристики речового доказу, що містяться у різних матеріалах справи, або обґрунтовані сумніви про відповідність відомостей щодо речових доказів, внесених до відповідних протоколів досудового слідства, їхнім фактичним властивостям. До того ж із практики відомо, що огляд речових доказів — наркотичних засобів, психотропних речовин та прекурсорів — часто надає можливість отримати фактичні дані на користь захисту.

До огляду речових доказів у судовому засіданні треба ретельно готуватися. Для цього, використовуючи відповідні матеріали справи (всі протоколи, в яких зафіксовані процесуальні дії з речовими доказами, висновки спеціалістів, висновки експертів, постанова про визнання

речовим доказом та приєднання до справи), слід відстежити весь рух речового доказу в справі від моменту його вилучення і до представлення для огляду в судове засідання. При цьому необхідно звертати увагу на дати, час та місце проведення відповідних дій, особу, яка їх проводила, поняття, які були присутні при цьому, ознаки речового доказу, характеристики упаковки, в яку він вкладався, осіб, які ставили підписи на супроводжувальних бірках та печатки на них.

Перед оглядом речового доказу в судовому засіданні суд має оглянути упаковку й оголосити її характеристики (форму, матеріал, колір і т. ін.) учасникам судового засідання під запис в протокол судового засідання, прочитати написи на супроводжувальних бірках і лише після цього розкрити упаковку. В упаковку мають бути вкладені всі попередні упаковки та супроводжувальні бірки.

Під час огляду речового доказу слід визначити всі його істотні якісні (колір, форма тощо) та кількісні характеристики (об'єм, вага, розміри та ін.) та порівняти їх з відомостями про них, що містяться у відповідних матеріалах справи. В разі невідповідності фактичних характеристик речового доказу тим, що зазначені в матеріалах справи, якщо це потрібно для захисту, необхідно звернути на це увагу суду та просити внести це до протоколу судового засідання.

4.7. Порухення правил поведження з речовими доказами

Наведемо типові порушення правил поведження з речовими доказами та інші моменти, які можуть бути використані на користь захисту у справі:

- відсутність підписів особи, в якій вилучено речовий доказ, поняття або інших осіб на бірці на упаковці речового доказу, невідповідність прізвищ цих осіб даним протоколу відповідної слідчої дії, або невідповідність їхніх підписів їхнім дійсним підписам;
- порушення у виконанні написів на бірці на упаковці речового доказу, відсутність в упаковці речового доказу попередніх бірок, а також попередніх упаковок, якщо вони розривались при проведеному слідчих або судових дій в ході провадження у справі.

- невідповідність якості упаковки вимогам «Інструкції по роботі з речовими доказами» (в т. ч. пошкодження упаковки);
- відсутність в упаковці речового доказу бірок, що використовувались раніше на упаковках цього речового доказу;
- вага речового доказу (забороненої речовини) не відповідає даним, що містяться в матеріалах справи. У розділі «Дотримання вимог закону органами досудового слідства при вилученні, обліку і зберіганні речових доказів» витягу з Узагальнення «Судова практика щодо вирішення питання про речові докази, передачу в дохід держави грошей, валюти, цінностей, іншого нажитого злочинним шляхом майна або такого, що було об'єктом злочинних дій» (підготовлено суддею Верховного Суду України Г. В. Канигіним та ін. — Інтернет-ресурс: (<http://www.scourt.gov.ua/clients/vs.nsf/0/BD7195EDFAF8D76DC22577C70042A002?OpenDocument&CollapseView&RestrictToCategory=BD7195EDFAF8D76DC22577C70042A002&Count=500&>) (надалі — «Узагальнення Верховного Суду про речові докази») зазначено, що порушення процедури при вилученні, обліку та зберіганні речових доказів досить поширені у слідчій практиці, що позбавляє суд можливості посилатися на речові докази як на фактичні дані, на підставі яких у визначеному законом порядку встановлюється наявність або відсутність суспільно небезпечного діяння, винність особи, яка вчинила це діяння, та інші обставини, що мають значення для правильного вирішення справи. Там також зазначено, що вилучення предметів, на яких містяться сліди злочину, без зазначення місця їх виявлення, детального опису вилучених предметів, опечатування тягне визнання доказів недопустимими.

Зокрема, щодо порушень процедури такого характеру, в *Узагальненні Верховного Суду про речові докази* наведено приклад справи, в якій під час огляду місця вчинення злочину було знайдено інструкцію від мобільного телефону (на якій, як згодом було встановлено висновком експерта, був слід одного пальця руки обвинуваченого), але ця інструкція не була описана у протоколі огляду та не долучена до справи, тобто не оформлена як речовий доказ належним чином. Не був належним чином оформлений і цей слід пальця, а саме не зазначено, на яку стрічку це зроблено, чи додана вона до протоколу огляду і де вона зберігається.

Наразі в постанові про призначення дактилоскопічної експертизи зазначено, що було використано стрічку певного виду, а у висновку експерта зазначено про інший тип стрічки, що була надана експерту. Ці обставини позбавили суд можливості достовірно встановити, які сліди пальців рук та яка стрічка вилучалися на місці події, і чи саме вони досліджувалися експертом.

Звичайно, на практиці далеко не завжди суди визнають докази обвинувачення недопустимими та, відповідно, не посилаються у вирок на ті докази, щодо яких було порушено встановлені правила при вилученні, обліку та зберіганні, але у кожному такому випадку є підстави ставити питання про це.

5. Класифікація наркотичних засобів, психотропних речовин і прекурсорів та деякі питання кваліфікації злочинів

5.1. Класифікація наркотичних засобів, психотропних речовин та прекурсорів

У ст. 2 Закону України «Про наркотичні засоби» зазначено про те, що наркотичні засоби, психотропні речовини, прекурсори, з урахуванням доцільності їх використання у медичній практиці та залежно від ступеня їх небезпечності для здоров'я людини і застосовуваних заходів контролю за їх обігом, включаються до відповідно пронумерованих списків таблиць **Переліку наркотичних засобів, психотропних речовин та прекурсорів** (надалі — «Перелік»), затвердженого Постановою Кабінету Міністрів України від 06.05.2000 р. № 770 (зі змінами).

Цей Перелік містить Таблиці I, II, III, IV, до кожної з яких включено декілька списків з такими назвами:

Таблиця I:

Список № 1 «Особливо небезпечні наркотичні засоби, обіг яких заборонено»,

Список № 2 «Особливо небезпечні психотропні речовини, обіг яких заборонено»,

Список № 3 «Рослини, які містять наркотичні засоби та психотропні речовини і обіг яких допускається для промислових цілей»;

Таблиця II:

Список № 1 «Наркотичні засоби, обіг яких обмежено»,

Список № 2 «Психотропні речовини, обіг яких обмежено»;

Таблиця III:

Список № 1 «Наркотичні засоби, обіг яких обмежено і стосовно яких допускаються виключення деяких заходів контролю»,

Список № 2 «Психотропні речовини, обіг яких обмежено і стосовно яких допускаються виключення деяких заходів контролю»;

Таблиця IV:

Список № 1 «Прекурсори, обіг яких обмежено і стосовно яких встановлюються заходи контролю»,

Список № 2 «Прекурсори, стосовно яких встановлюються заходи контролю».

Кваліфікуючою ознакою в багатьох складах злочинів у сфері обігу наркотичних засобів є вчинення незаконних дій щодо *особливо небезпечних наркотичних засобів або психотропних речовин*. Такі заборонені для вільного обігу речовини наведені відповідно в Списках 1 та 2 Таблиці I Переліку.

Наведемо окремі практичні зауваження щодо класифікації деяких найбільш поширених в незаконному обігу наркотичних речовин.

Відповідно до законодавства рослини роду коноплі та речовина «каннабіс» — це різні наркотичні речовини. Рослини роду коноплі включені до Списку № 3 «Рослини, які містять наркотичні засоби та психотропні речовини і обіг яких допускається для промислових цілей» Таблиці I Переліку і, відповідно, не віднесені до Списку № 1 «Особливо небезпечні наркотичні речовини, обіг яких заборонено», на відміну від каннабісу, смоли каннабісу, екстрактів та настоек каннабісу, незаконні операції з якими складають кваліфікуючу ознаку деяких складів зло-

чинів у сфері обігу наркотичних речовин, зокрема одного з найбільш поширених — за ч. 2 ст. 307 КК України.

Таким чином, в разі виявлення рослин (кущів) коноплі, які ростуть, немає складу злочину «незаконне зберігання наркотичної речовини» за ст. 309 або ст. 307 КК України. Такі дії особи можуть бути кваліфіковані як незаконний посів та вирощування коноплі за ст. 106² КУПАП (якщо кількість рослин не перевищує 100) або за ст. 310 КК України зі змінами, внесеними Законом України від 15.04.2008 р. № 270-V «Про внесення змін до Кримінального та Кримінально-процесуального кодексів України щодо гуманізації кримінальної відповідальності». Проте у разі виривання кущів коноплі та складання їх до купи, будуть наявні ознаки незаконного зберігання наркотичних речовин.

Визначення поняття «каннабіс» наведене в таблиці Списку № 3 *Переліку наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів і прекурсорів, що підлягають спеціальному контролю відповідно до законодавства України*, затвердженому Наказом Комітету з контролю за наркотиками при МОЗ України від 23.03.1998 р. № 7.

Як зазначено в цьому списку, *каннабіс (маріхуана) — це верхівки рослин каннабіс з квітками чи плодами (за винятком насіння та листя, якщо вони не супроводжуються верхівками), з яких не була виділена смола, хоч би якими назвами вони були означені*. Це визначення терміну «каннабіс» в точності відповідає тому, що наведене в ст. 1 «Єдиної конвенції про наркотичні засоби» 1961 року. За попередньою редакцією затвердженої Наказом МОЗ від 01.08.2000 р. № 188 таблиці 1 «Невеликі, великі та особливо великі розміри наркотичних засобів, що знаходяться у незаконному обігу» окремим рядком в ній було виділено маріхуану, визначення якої відповідало визначенню маріхуани у Списку № 3 Переліку — *верхівки рослин каннабісу з квітками чи плодами за винятком дозрілого насіння, з яких не була виділена смола*, із зазначенням окремо розмірів для висушеної та не висушеної маріхуани. Після внесення зазначеним вище Наказом МОЗ від 29.07.2010 р. змін до таблиці 1 «Невеликі, великі та особливо великі розміри наркотичних засобів, що знаходяться в незаконному обігу» (надалі в цьому розділі — «Таблиця 1») з неї було видалено окремий рядок для маріхуани, наразі внесений рядок з іншим визначенням *каннабісу — цілі або різного ступеню подрібнення будь-які частини рослини роду коноплі або їх суміш (за винятком власне*

дозрілого насіння) незалежно від того, піддавались вони екстракції, де-струкції, гниттю чи враженню пліснявою.

Таким чином, в різних актах законодавства наявні два різні визначення для наркотичного засобу «каннабіс». Звичайно, віднесення будь-яких частин рослини роду коноплі до наркотичного засобу «каннабіс» замість лише верхівок цих рослин значно розширює сферу застосування відповідних норм розділу 13 КК України та зменшує поріг для притягнення до кримінальної відповідальності за операції з незаконного обігу з цією речовиною.

Разом з тим, оскільки нове визначення каннабісу, наведене в новій редакції Таблиці 1, не відповідає його визначенню в ст. 1 «Єдиної конвенції про наркотичні засоби» та Переліку, яка відповідно до ст. 9 Конституції України є частиною національного законодавства України, можна порадишити використовувати ці останні визначення як для заперечення проти правильності визначення кількості забороненого каннабісу, незаконні операції з яким інкримінуються обвинуваченому, так і проти обвинувачення в цілому. З цією метою при ознайомленні з висновком судово-хімічної експертизи (дослідження) слід визначити, які саме частини рослини були предметом експертного дослідження, враховуючи, що визначення поняття «каннабіс» в українському законодавстві тому, як «каннабіс» визначається в міжнародно-правових документах. Слід нагадати, що в п. 2 згаданої Постанови Пленуму Верховного Суду зазначено, що відповідно до частини 3 статті 3 зазначеного Закону «Про наркотичні засоби» в разі, коли міжнародним договором України встановлено інші правила, ніж передбачені законодавством про наркотичні засоби, психотропні речовини і прекурсори, застосовуються правила міжнародного договору.

До Списку № 3 «Рослини, які містять наркотичні засоби та психотропні речовини і обіг яких допускається для промислових цілей» Таблиці I Переліку включені рослини виду «мак снотворний». Інші види рослин маку не включені до Переліку і, відповідно, не відносяться до наркотичних речовин. Для визначення виду (сорту) маку потрібно проводити не хімічні, а біологічні дослідження, і таким чином, мати спеціальні знання в галузі біології, яких зазвичай немає у фахівців системи ДНДЕКЦ МВС України.

У зв'язку з останнім слід зазначити наступне. Відповідно до п. 4.2 Положення про експертно-кваліфікаційні комісії та атестацію судових експертів (затв. Наказом Міністерства юстиції України від 09.08.2005 р. № 86/5, зі змінами) кваліфікація судового експерта фахівцям науково-дослідних установ судових експертиз присвоюється згідно з додатком 4 до цього Положення — «Перелік основних видів судових експертиз та експертних спеціальностей, за якими присвоюється кваліфікація судового експерта фахівцям науково-дослідних установ судових експертиз Міністерства юстиції». Відповідно до цього Переліку судово-хімічна експертиза, яка проводиться для встановлення виду та властивостей заборонених речовин, є видом судової експертизи — «Експертиза матеріалів, речовин та виробів», індекс та вид експертної спеціальності якої — «8.6. Дослідження наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів та прекурсорів». Наразі для проведення біологічних досліджень експерт має бути атестований за експертною спеціальністю з індексом 9.1 Переліку — «Дослідження об'єктів рослинного походження» з виду судової експертизи «Біологічна експертиза».

5.2. Питання кваліфікації дій з незаконного обігу наркотичних речовин

У випадках незаконного виробництва, виготовлення, придбання, зберігання, перевезення чи пересилання наркотичних засобів чи прекурсорів *без мети збуту* (ст. 309 КК України) слід завжди враховувати, що кримінальна відповідальність за такі дії передбачена за умови, якщо кількість предмету злочину — забороненої речовини — перевищує нормативно визначений для речовини кожного виду невеликий розмір. В іншому випадку винна особа може бути притягнута лише до адміністративної відповідальності за ст. 44 КУпАП. Пленум Верховного Суду України в п. 20 Постанови зазначив про це таким чином, що відповідальність за частиною першою статті 309 КК настає в разі вчинення зазначених у цій частині незаконних дій з наркотичними засобами або психотропними речовинами у розмірах, які становлять величину між верхньою межею невеликих розмірів і нижньою межею великих розмірів, зазначених у Таблицях 1 і 2, затверджених згаданим Наказом МОЗ № 188.

Слід мати на увазі, що відповідальність *за збут* заборонених речовин, як підкреслено в п. 4 Постанови Пленуму Верховного Суду

України, настає незалежно від їхнього розміру, при цьому під *незаконним збутом наркотичних засобів потрібно розуміти будь-які платні чи безоплатні форми їх реалізації* всупереч законодавству України, зокрема введення володільцем цих засобів або речовин ін'єкцій іншій особі за її згодою (окрім обопільного введення ін'єкцій наркотичного засобу, психотропної речовини чи їх аналогу особами, які їх придбали за спільні кошти).

В багатьох складах злочинів у сфері обігу наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів та прекурсорів в якості кваліфікуючих ознак використовуються такі, як великий та особливо великий розмір заборонених речовин. *Значення невеликих, великих та особливо великих розмірів цих заборонених речовин*, відповідно до положень приміток до ст. 44 КУпАП та ст. 305 КК України, *визначені МОЗ України та затверджені наказом від 01.08.2000 р. № 188* у вигляді відповідних таблиць 1, 2 та 3 (в редакції Наказу МОЗ № 634 від 29.07.2010 р.).

6. Робота з висновками судових експертиз

6.1. Загальні зауваження

В ст. 76 КПК України, якою передбачено випадки обов'язкового призначення експертизи, така вимога не встановлена для справ про злочини у сфері обігу наркотичних засобів. Проте, як зазначено в п. 1 Пленуму Верховного Суду України № 4 від 26.04.2002 р. «Про судову практику в справах про злочини у сфері обігу наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів або прекурсорів», оскільки для встановлення виду, назви і властивостей наркотичного засобу, психотропної речовини, аналога такого засобу, речовини або прекурсора, їх походження, способу виготовлення чи переробки, а також належності наркотиковмісних рослин необхідні спеціальні знання, у справах даної категорії обов'язково має бути висновок експерта з цих питань.

В *Узагальненні Верховного Суду у справах про наркотики* (розділ «Якість досудового слідства») зазначено, що оскільки для встановлення виду, назви, властивостей наркотичного засобу, психотропної речовини або прекурсору, їх походження, способу виготовлення чи переробки

необхідний висновок спеціаліста, рішення про порушення кримінальної справи приймається після одержання довідки експертної служби УМВС про те, що передана для дослідження речовина є наркотичним засобом, психотропною речовиною чи прекурсором.

Таким чином, у кожній кримінальній справі про злочини у сфері обігу наркотичних засобів є як висновок спеціаліста, так і висновок експерта (судово-хімічної експертизи). Відповідно, для здійснення захисту в таких справах необхідно мати певні знання з правової регламентації предметів таких злочинів — заборонених до вільного обігу наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів або прекурсорів, та щодо окремих характеристик цих речовин.

6.2. Правила проведення судових експертиз

Загальні правила проведення судових експертиз викладені в Інструкції про призначення та проведення судових експертиз та експертних досліджень (затверджена Наказом Міністерства юстиції України від 08.10.1998 р. № 53/5, в редакції Наказу від 30.12.2004 р. № 144/5). Слід зазначити, що, хоча цей документ є відомчим документом, пунктом 2 цього Наказу зазначену Інструкцію разом з Науково-методичними рекомендаціями з питань підготовки матеріалів та призначення судових експертиз наказано довести до відома не лише науково-дослідних інститутів судових експертиз Міністерства юстиції України, але й до інших суб'єктів судово-експертної діяльності: відомчих експертних служб, правоохоронних органів, суб'єктів підприємницької діяльності. Таким чином, вимоги цього документа мають застосовуватись і при проведенні експертиз в експертних установах МВС, яким, власне, і доручається проведення переважної більшості судово-хімічних експертиз у кримінальних справах про злочини у сфері обігу наркотичних засобів.

Окремі положення цієї Інструкції слід добре пам'ятати при роботі з висновками судово-хімічних експертиз.

Так, за правилом п. 3.3 Інструкції у постанові (ухвалі) про призначення експертизи має бути зазначений перелік об'єктів, що підлягають дослідженню. Якщо під час проведення експертизи об'єкт (об'єкти) дослідження може бути пошкоджений або знищений, у постанові (ухвалі) повинен міститися дозвіл на його пошкодження або знищення.

Відповідно до п. 3.5 Інструкції у виняткових випадках, коли об'єкт дослідження не може бути представлений експертові, експертиза може проводитись за фотознімками та іншими копіями об'єкта, його описами та іншими матеріалами, доданими до справи в установленому законом порядку. Про проведення експертизи за такими матеріалами має бути вказано в постанові (ухвалі) про її призначення.

Згідно з п. 4.11–4.12 Інструкції висновок експерта має складатись з трьох частин: вступної, дослідницької та заключної. При цьому у вступній частині висновку експерта мають бути зазначені в т. ч.:

- дата надходження постанови (ухвали), об'єктів і матеріалів справи до експертної установи (її найменування), дані про експерта (його ім'я, прізвище, по батькові);
- перелік об'єктів, що підлягають дослідженню, та зразків (у разі надходження);
- відомості про надані матеріали справи (у тому числі вид (назва) матеріалів (документів) та кількість аркушів);
- спосіб доставки та вид упаковки досліджуваних об'єктів із зазначенням у необхідних випадках відомостей про те, чи впливав спосіб упаковки на їх збереженість.

За п. 4.13 Інструкції у дослідницькій частині висновку експерта описуються процес дослідження та його результати, а також дається обґрунтування висновків з поставлених питань. При цьому дослідницька частина має включати:

- відомості про стан об'єктів дослідження, застосовані методи (методики) дослідження, їх реєстраційний номер, умови їх використання;
- посилання на ілюстрації, додатки та необхідні роз'яснення до них;
- експертну оцінку результатів дослідження.

Опис процесу застосування інструментальних методів дослідження та проведення експертних експериментів можуть обмежуватись викладенням кінцевих результатів. У зазначених випадках *графіки, діаграми, таблиці, матеріали експертних експериментів мають зберігатись у на-*

глядових експертних провадженнях і на вимогу осіб, які призначили експертизу (дослідження), можуть надаватись їм для ознайомлення.

Узагальнення та оцінка результатів окремих досліджень, які є підставою для формулювання висновків, можуть викладатися у синтезуючому розділі дослідницької частини висновку експерта.

У дослідницькій частині висновку експерта при проведенні повторної експертизи вказуються причини розбіжностей з висновками попередніх експертиз, якщо такі розбіжності мали місце.

В разі якщо дослідницька частина висновку експерта не містить наведених відомостей, встановлених Інструкцією, можна ставити питання про дотримання вимог не лише законності, але й наукової обґрунтованості, об'єктивності та достовірності її результатів.

При ознайомленні з висновком експерта необхідно звернути увагу на низку чинників, які впливають на його достовірність:

- особу експерта (фах і його відповідність виду експертизи, кваліфікаційний клас, стаж роботи за фахом і т. ін.);
- дотримання встановленого законом порядку проведення експертизи;
- якість підготовки зразків для експертного дослідження;
- наукові методики, що використовувались для експертних досліджень, та їх дотримання під час проведення досліджень;
- коректність оформлення результатів досліджень.

Для всебічної оцінки висновку експерта слід підходити до неї системно, співставляючи висновки експерта з іншими доказами у справі.

Під час оцінювання висновків експерта необхідно, проміж іншим, встановити його відповідність вимогам, визначеним в п. 17 Постанови Пленуму Верховного Суду України № 8 від 30.05.97 р. «Про судову експертизу в кримінальних і цивільних справах» (зі змінами) про те, що при перевірці й оцінці експертного висновку суд повинен з'ясувати:

- чи було додержано вимоги законодавства при призначенні та проведенні експертизи;
- чи не було обставин, які виключали участь експерта у справі;

- компетентність експерта і чи не вийшов він за межі своїх повноважень;
- достатність поданих експертові об'єктів дослідження;
- повноту відповідей на поставлені судовому експерту питання та їх відповідність іншим фактичним даним;
- узгодженість між дослідницькою частиною та підсумковим висновком експертизи;
- обґрунтованість експертного висновку та його узгодженість з іншими матеріалами справи.

Слід зазначити, що Постановою Кабінету Міністрів України від 02.07.2008 р. № 995 був затверджений Порядок атестації та державної реєстрації методик проведення судових експертиз, відповідно до якої Наказом Міністерства юстиції України від 02.10.2008 р. № 1666/5 був затверджений Порядок ведення Реєстру методик проведення судових експертиз. За п. п. 3, 15 цього Порядку інформація, яка міститься у Реєстрі, є відкритою не лише для правоохоронних органів і судів, але й для заінтересованих юридичних і фізичних осіб, і може надаватись за їхніми запитами у формі витягу з Реєстру.

Згідно з п. 3 згаданої Постанови методики, раніше впроваджені в експертну практику, вважаються такими, що пройшли атестацію, та підлягають державній реєстрації.

Самі методики проведення судових експертиз, в т. ч. судово-хімічних, звичайно, не є секретними, але оскільки вони використовуються державними органами або установами, отримати їх офіційним шляхом дуже непросто. Для тих захисників у кримінальних справах, хто має намір здійснювати аналіз судових експертиз шляхом ретельної їх перевірки на дотримання всіх вимог відповідних методик, завжди є можливість звернутися для ознайомлення з ними до осіб, у володінні яких вони перебувають, на підставі п. 13 ч. 2 ст. 48 КПК України, або, щонайменше, клопотати перед судом про витребування таких методик в судові засідання для ознайомлення.

6.3. Окремі аспекти роботи з висновками судово-хімічних експертиз

Судово-хімічні експертизи, у переважній кількості випадків, проводяться в експертних закладах (ДНДЕКЦ) МВС України, у спірних випадках можна клопотати про проведення такої експертизи в експертних закладах (НДІСЕ) Міністерства юстиції України.

Певні положення з методик проведення цих експертиз є загальновідомими і містять інформацію, необхідну для ведення захисту в кримінальній справі. Зокрема, для звичайного дослідження (якщо вистачає матеріалу) використовується десь 0,5 г речовини, якщо матеріалу недостатньо, то може бути використано навіть 0,1 г.

В разі якщо до порушення кримінальної справи проводиться первинне дослідження речовини, а згодом, під час досудового слідства — судово-хімічна експертиза, то звичайно, що кількість речовини, яка направляється на експертизу, має бути меншою на величину, витрачену при первинному дослідженні. І ця нова кількість об'єкта дослідження, що залишилась після первісного дослідження, має бути внесена як у постанову про призначення експертизи, так і у висновок експерта. В разі якщо кількість речовини залишається незмінною, а особливо у випадку, коли при первинному дослідженні була витрачена вся речовина, чи її ваги взагалі було недостатньо для проведення досліджень, слід ставити питання про визнання таких висновків експерта неналежними доказами, отриманими з порушенням норм закону.

У практиці роботи з висновками експерта та висновками спеціаліста виникає чимало питань щодо дотримання експертами (спеціалістами) правил роботи з речовими доказами, методики проведення досліджень, оформлення їхніх результатів тощо.

В Узагальненні Верховного Суду України (розділ «Якість досудового слідства») зазначено, що судово-хімічна експертиза призначається у справах про злочини у сфері обігу наркотичних засобів після отримання висновку спеціаліста та порушення кримінальної справи. Проте іноді при проведенні цієї експертизи речовий доказ фактично не досліджується, а висновок експерта обґрунтовується даними висновку експертної служби, наданого слідчому до порушення справи. Не випадково у деяких

висновках судово-хімічної експертизи немає посилань на те, які саме експертні дослідження здійснено.

Звичайно, виконання експертизи без проведення відповідних досліджень є порушенням загальних правил проведення судових експертиз, не кажучи вже про те, що при проведенні первинного дослідження спеціаліст не попереджається про кримінальну відповідальність за завідомо неправдивий висновок експерта за ст. 384 КК України.

В згаданому *Узагальненні Верховного Суду у справах про наркотики* також зазначено про існуючу практику ознайомлення обвинувачених з постановою про призначення експертизи одночасно з висновком експертизи в порушення положень ст. 197 КПК України про обов'язковість їх ознайомлення з такою постановою до проведення експертизи, що обмежує їхні права на захист та позбавляє їх можливості, зокрема, заявляти відвід експерту, просити про призначення експерта з числа зазначених ним осіб, просити про постановку перед експертом додаткових питань, надавати пояснення експертові, пред'являти додаткові документи.

Відомо, що така незаконна практика використовується в роботі слідчих органів при проведенні досудового слідства у справах будь-яких категорій та будь-яких видів експертиз. Вочевидь, що у випадках, коли окрім загальних аргументів щодо формального порушення положень КПК України наявні ще й інші міркування, зокрема об'єктивна потреба постановки експерту додаткових запитань, або необхідність присутності обвинуваченого під час проведення експертом окремих досліджень та надання йому пояснень, необхідно ставити питання про істотне порушення права обвинуваченого (підозрюваного) на захист, яке призвело до неправильного розслідування справи, призначення нової експертизи тощо.

Як можна припустити, виходячи з текстів висновків експерта, часто їхні частини переносяться з одного висновку до іншого шляхом їх копіювання в електронному вигляді на комп'ютері з одного файлу до іншого. Внаслідок цього трапляються випадки, коли в тексті вступної частини висновку експерта прізвища осіб, підписами яких посвідчені факти вилучення речових доказів у відповідному протоколі та бірки на їхній упаковці, фіксація упаковки, в яку поміщені речові докази, відрізняються від тих, що зазначені у цьому протоколі та на самій бірці. Трапляється, що печатка відповідного органу, зазначена в протоколах,

не співпадає із самим відбитком такої печатки на упаковці (бірці) речового доказу. Звичайно, слід звертати увагу суду на такі факти.

З огляду на останнє, перевірку висновку експерта доцільно починати з ретельного ознайомлення з описом об'єктів дослідження, які надійшли на експертизу та його порівняння з їх описанням, що міститься в інших матеріалах справи, в т. ч. у висновку спеціаліста за результатами їх первинного дослідження (якщо таке проводилось).

Не зайвим є аналіз дат надходження об'єктів на дослідження, оскільки, з причини нестійкості більшості органічних компонентів, що входять до складу наркотичних засобів чи психотропних речовин, вони мають бути доставлені до експертної установи у максимально короткі строки [10, 308]. Якщо цього не було зроблено, то можна ставити під сумнів висновок експерта щодо тотожності об'єкта, який надійшов на дослідження, вилученій забороненій речовині внаслідок об'єктивно неминучої зміни її зовнішнього вигляду (зокрема, для рідких речовин), а також щодо можливості достовірного визначення в ході дослідження приналежності речовини до певної групи заборонених речовин внаслідок зміни її хімічного складу у зв'язку з плином часу з моменту його вилучення і до моменту проведення дослідження. Ця теза може бути підсилена також тим аргументом, що всупереч встановленим вимогам, вилучена речовина не була добре закупорена. На більш аргументоване обґрунтування такої позиції захисник може отримати висновок фахівця-хіміка з таких питань.

У випадках, коли для проведення експертного дослідження на наявність каннабіса надають шматочок тканини з карману з будь-якого предмету одягу особи, на якій відсутні частки речовини, а наявні лише її мікрочастки, то за результатами дослідження неможливо зробити висновок, що в цьому кармані містився каннабіс, але можна виявити наявність тетрагідроканнабіола (ТГК), який присутній у стеблинах і навіть у корінні коноплі.

Як свідчить практика, доцільною є перевірка арифметичних розрахунків, наведених у висновку експерта, в т. ч. при визначенні розміру сухого залишку об'єктів дослідження, їхньої маси до дослідження та після нього з урахуванням їх кількості, витраченої при проведенні первинних експертних досліджень тощо. Адже трапляються випадки не лише такі, коли кількість (маса) речовини, яка надійшла на експертизу,

не дорівнює сумі маси речовини, яка залишилася після проведення експертизи та була витрачена під час її дослідження, а й коли у висновку експерта маса об'єкта, який надійшов на дослідження, менше його кількості, використаної під час дослідження.

При ознайомленні з висновками експертиз рідких наркотичних засобів або психотропних речовин, наприклад, опію ацетільованого, може виявитись, що концентрація наркотичної речовини у розчині може відрізнятись для різних об'єктів дослідження (шприців або інших контейнерів) у декілька разів. Звичайно, за умови, що всі ці об'єкти дослідження були створені в ході єдиного процесу їх виготовлення в одному контейнері (посуді), тобто були частинами одного розчину, який мав спільні властивості, та після їх виготовлення вони не піддавались якійсь переробці, всі вони повинні мати подібні властивості.

Трапляються й такі цікаві випадки, коли за результатами експертизи кількість (маса) речовини (наприклад, калію перманганату), яка міститься у «фірмовій» упаковці підприємства-виготовлювача із зазначенням її маси, більша, ніж її «заводська» маса навіть за умови, що на момент дослідження частина речовини в упаковці відсутня.

Можна рекомендувати також звертати увагу на обладнання, яке використовувалось при проведенні експертних досліджень, та визначитись з його технічними характеристиками, зокрема обладнання, за допомогою якого встановлювалась маса об'єктів досліджень.

Наприклад, електронні ваги «SARTORIUS», які часто зазначаються у висновках експертів у якості використаного обладнання, мають, при точності вимірювання 0,0001 г, максимальну межу зважування до 410 г (для моделі ME414S — <http://www.laborkomplekt.ru/?page=7&sid=1&srId=36>). Для визначення більшої кількості предметів дослідження потрібні інші ваги, наприклад звичайні торгівельні ваги РН-10Ц13У, які, відповідно, мають і набагато більшу погрішність вимірювання.

Необхідно також знати, що будь-які засоби вимірювальної техніки, що використовуються при експертних дослідженнях відповідно до ст. 11 Закону України «Про метрологію та метрологічну діяльність» можуть застосовуватись лише за умови, якщо вони пройшли перевірку в органах Державної метрологічної служби, і така перевірка має проводитись з визначеною законодавством періодичністю, залежно від категорії засобу

вимірювальної техніки. Зазвичай дані перевірки зазначаються у висновку експерта, а в разі, якщо таких даних немає, можна ставити питання про недостовірність результатів експертизи.

У разі виникнення сумніву щодо чинності свідоцтва про державну перевірку певного засобу вимірювальної техніки (наприклад, коли у висновках експертів впродовж тривалого часу зазначається один і той самий номер державної перевірки ваг), можна на підставі п. 13 ч. 2 ст. 48 КПК України зробити запит до відповідної метрологічної установи з проханням надати таку інформацію.

7. Застосування оперативної закупівлі наркотичних засобів

7.1. Правове врегулювання проведення оперативної закупівлі

Проведення оперативної закупівлі (надалі — «ОЗ») предметів, товарів та речовин передбачено п. 2 ч. 1 ст. 8 Закону України «Про оперативно-розшукову діяльність» (надалі — «Закон»). Використання ОЗ наркотичних засобів, психотропних речовин або прекурсорів відповідно до ст. 5 Закону України «Про заходи протидії незаконному обігу наркотичних засобів, психотропних речовин і прекурсорів та зловживанню ними» дозволяється за постановою начальника відповідного органу, погодженою з прокурором.

Звичайно, незаконний збут наркотичних речовин є реальністю в нашому суспільстві, проте, виходячи з практики використання ОЗ та інформації від споживачів наркотиків, у переважній більшості випадків її проведення поєднано з провокацією злочину.

Не в усіх випадках діяльності проти незаконного збуту наркотичних засобів органи, на які законом покладено обов'язок ведення боротьби з незаконними операціями з наркотичними засобами, психотропними речовинами та їх аналогами, застосовують цей передбачений законом спосіб отримання фактичних даних, які можуть бути доказами у кримінальній справі. Зважаючи на безпосередню передбаченість законом цього оперативно-розшукового заходу та виходячи з положення ч. 2

ст. 19 Конституції України про обов'язок органів державної влади та їхніх посадових осіб діяти, в т. ч. способом, передбаченим Конституцією та законами України, є підстави вважати, що у тих випадках, коли немає необхідності негайно припинити злочин, вчинення якого вже почалося, відповідні органи мають отримувати фактичні дані про злочинну діяльність певних осіб виключно у формі ОЗ.

Докладно порядок проведення ОЗ відповідно до зазначених вище статей законів визначається «Інструкцією про порядок проведення оперативної закупівлі та контрольованого постачання предметів, товарів та речовин, у тому числі заборонених до обігу, у фізичних та юридичних осіб, незалежно від форм власності» (затв. Наказом МВС, СБУ та ДПА України від 30.11.2001 р. № 1045/307/482) (надалі в цьому розділі — «Інструкція»). Відповідно до Інструкції постанова про проведення ОЗ затверджується керівником ОВС, керівником оперативного підрозділу або їх відповідними заступниками та погоджується з прокурорами областей або прирівняними до них прокурорами, а також їхніми заступниками.

ОЗ, як і будь-які інші заходи, що здійснюються в рамках оперативно-розшукової діяльності («ОРД»), відповідно до ч. 1 ст. 9 Закону має проводитись лише після заведення оперативно-розшукової справи та в строки, передбачені ст. 9-1 Закону. Наразі загальний строк ведення оперативно-розшукової справи щодо осіб, стосовно яких є дані про участь у підготовці або вчиненні злочину — до шести місяців, який може бути подовжений до 12 місяців начальниками обласних та прирівняних до них управлінь МВС України і до 18 місяців Міністром внутрішніх справ України.

Пунктом 13 ч. 1 ст. 8 Закону України «Про ОРД» оперативним підрозділам для виконання завдань ОРД надане право встановлювати конфіденційне співробітництво з особами на засадах добровільності. При використанні для участі в оперативній закупівлі таких осіб, відповідно до п. 1.5 Інструкції потрібна їх письмова згода. Також слід звертати увагу на обов'язкову добровільність згоди таких осіб для участі в оперативній закупівлі, що можна з'ясувати в разі допиту таких осіб у суді.

Перед початком проведення ОЗ виділені для неї грошові кошти мають в присутності понятих перераховуватись, їхні серії та номери фік-

суються (шляхом переписування або фотокопіювання), а також можуть оброблюватись спецзасобами, про що складається акт за підписом двох оперативних працівників. Слід мати на увазі, що відповідно до п. 2.9 Інструкції для проведення ОЗ мають використовуватись кошти відповідних правоохоронних органів, в нашому випадку — МВС України.

Покупець перед ОЗ підлягає особистому огляду, про що також складається акт за підписом двох оперативних працівників, із зазначенням усіх наявних у нього речей та предметів, а також серій, номерів та номіналів виданих йому грошових купюр. Одразу після проведення ОЗ придбані предмети та речовини вилучаються у покупця, про що складається протокол. В разі якщо вилучення таких предметів відбувається після прибуття оперативної групи, яка була задіяна в проведенні ОЗ, та покупця до приміщення ОВС, захист може ставити під сумнів наявність в останнього цих предметів на місці проведення ОЗ одразу після її завершення.

ОЗ може здійснюватись як із затриманням продавця, так і без такого. В разі проведення затримання продавця, воно має здійснюватись в установленому законом порядку. Враховуючи положення ч. 3 ст. 184 КПК України про повноваження уповноважених органів проводити особистий обшук при фізичному захопленні підозрюваного, практично завжди особистий обшук продавця має проводитись одразу після закінчення ОЗ. В іншому разі, при проведенні особистого обшуку після доставляння продавця до ОВС у захисту з'являються підстави ставити питання про зловживання з боку працівників міліції, які здійснювали його затримання, наприклад, щодо появи у нього грошових купюр.

З іншого боку, ОЗ, як і будь-які заходи, що проводяться в межах ОРД, виходячи зі змісту ст. 1 Закону України «Про ОРД» використовується з метою запобігання, протидії та припинення виключно кримінальних злочинів і ніколи — в рамках провадження про адміністративні правопорушення. Відповідно, після фактичного захвату продавця на місці злочину для вилучення у нього предметів, отриманих незаконним шляхом (грошей), має бути здійснена дія, передбачена КПК України — особистий обшук, а не дії, передбачені КУпАП — особистий огляд та огляд речей.

7.2. Порушення принципів кримінального провадження у справах з використанням оперативної закупівлі

В Узагальненні Верховного Суду у справах про наркотики питанням застосування оперативної закупівлі присвячено розділ «Дотримання вимог чинного законодавства під час проведення оперативної закупівлі». З посиланням на Закон України «Про державну таємницю» зазначено, що у більшості випадків покупцями наркотичних засобів, психотропних речовин є особи, прізвища, ім'я та по батькові яких замінено спеціальною постановою, наявність якої є обов'язковою, яка зберігається окремо від матеріалів кримінальної справи в органі, у провадженні якої перебувала така справа, і яку суди не можуть вимагати від відділу боротьби з незаконним обігом наркотиків (далі — ВБНОН). Разом з тим під час узагальнення судової практики виявлено, що в деяких матеріалах кримінальних справ відсутні документи про шифрування даних про виконавця контрольної закупки (покупця).

Оперативним підрозділам на підставі п. 15 ч. 1 ст. 8 Закону України «Про оперативно-розшукову діяльність» дозволяється встановлювати конфіденційне співробітництво з особами лише на засадах добровільності. За Інструкцією «в разі потреби використовуються документи, які зашифровують особу», і на практиці в постанові про проведення оперативної закупівлі використовують саме вигадані персональні дані.

В ході подальшого провадження у справі, з метою отримання фактичних даних для використання в якості доказів у якій проводилась оперативна закупівля, на підставі положень Закону України «Про забезпечення безпеки осіб, які приймають участь у кримінальному судочинстві» та ст. 52-1 КПК України до такої особи застосовують заходи безпеки. Відповідно до ч. 1 ст. 52-1 КПК України та ч. 1 ст. 20 зазначеного Закону такі особи мають право на забезпечення заходів безпеки лише за наявності реальної загрози їхньому життю, здоров'ю, житлу або майну.

Як правило, на практиці відсутні дані про наявність реальної загрози життю, здоров'ю, житлу або майну «покупця», оскільки збут заборонених речовин здійснюється особою, яка діє без спільників, наразі щодо неї, зазвичай, обирається запобіжний захід у вигляді взяття під варту.

Після застосування відносно «покупця» наркотичних засобів заходів безпеки сторона захисту позбавляється можливості безпосередньо

допитати його. В судовому засіданні, в кращому для захисту випадку, за клопотанням прокурора або за власною ініціативою суд (суддя) на підставі ч. 6 ст. 303 КПК України ухвалює постанову про проведення допиту такого свідка за допомогою технічних засобів з іншого приміщення, в т. ч. за межами приміщення суду, тобто без безпосереднього контакту сторони захисту зі свідком. Нерідко під час такого допиту поруч зі свідком в зазначеному приміщенні перебувають працівники міліції того ОВС, який проводив оперативну закупівлю, а відтак, наявні передумови для їхнього впливу на відповіді свідка під час допиту.

На практиці, зокрема у випадках технічної неможливості допиту свідка з іншого приміщення, частіше суди застосовують норму ч. 2 ст. 292 КПК України, коли свідок, щодо якого застосовані засоби безпеки, звільняється від обов'язку з'являтися в судове засідання за наявності письмового підтвердження показань, даних ним раніше. Таким чином, навіть прокурор чи суддя жодного разу не бачать такого свідка, а письмове підтвердження наданих ним раніше показань відбирається, знов-таки, оперативними працівниками. Після цього на підставі п. 3 ч. 1 ст. 306 КПК України суд оголошує показання свідка, надані ним під час дізнання, досудового слідства.

Може так статися, що єдиним суттєвим доказом у справі буде саме «анонімний» свідок. Це питання не врегульоване у чинному законодавстві і в таких ситуаціях треба виходити з відомих рішень Європейського суду з прав людини, що вимагає у такому разі наявності інших доказів, які можна перевірити в суді. Основна теза у рішеннях Європейського суду: обвинувальний вирок не повинен ґрунтуватися виключно або вирішальною мірою на свідченнях таких («анонімних») осіб¹.

Вочевидь це призводить до порушення принципу змагальності судового розгляду, передбаченого як ст. 16-1 КПК України, так і ст. 6 Європейської конвенції. Існує низка рішень Європейського суду з прав людини щодо використання негласних поліцейських операцій та анонімних свідків в цілому, так і в аспекті провокації злочинів, в яких Суд

¹ Див.: Ван Мехелен и другие против Нидерландов. Судебное решение от 23 апреля 1994 года. // Европейский Суд по правам человека. Избранные решения в 2-х томах. — М.: Изд-во «Норма» Институт европейского права МГИМО (У) МИД РФ, 2000. — Т. 2. — С. 440–454.

визнав порушення справедливості судового розгляду саме з приводу такого обмеження права захисту. Слід зазначити, що в розділі «Дотримання вимог чинного законодавства під час проведення оперативної закупівлі» *Узагальнення Верховного Суду у справах про наркотики* прямо зазначено, що, враховуючи обов'язковість застосування судової практики Європейського суду з прав людини при проведенні досудового слідства, необхідно перевіряти, чи не було з боку працівників міліції та їхніх довірених осіб підбурювання та організації придбання і збуту наркотичного засобу.

7.3. Деякі практичні поради

В разі виникнення сумнівів щодо заведення оперативно-розшукової справи або дотримання граничних строків її проведення захисник обвинуваченого може зробити запит в порядку, установленому п. 13 ч. 2 ст. 48 КПК України, до керівника відповідного ОВС або управління внутрішніх справ обласного рівня з проханням повідомити про дату заведення та номер оперативно-розшукової справи, в рамках якої проводилась ОЗ, із зазначенням посади, звання, П. І. Б. особи, яка затвердила цю постанову. Також можна запросити відомості стосовно надання дозволу на проведення ОРД, який має надаватись керівником відповідного оперативного підрозділу в порядку, встановленому ч. 6 Закону України «Про ОРД», про дату надання дозволу, посаду, звання, П. І. Б. цього керівника. Частіше відповіддю на такі запити є відмова у наданні інформації, але вона не ґрунтується на законі, до того ж існує судова практика про визнання ненадання керівником ОВС відповіді на такі запити неправомірними діями.

Часто до матеріалів кримінальної справи долучається копія постанови про проведення ОЗ. В разі відсутності у справі постанови про проведення ОЗ захисник може зробити запит про надання її копії або відомостей, що містяться в ній, зокрема дату її винесення, посаду, звання, П. І. Б. особи, яка затвердила цю постанову, а також посаду, класний чин та П. І. Б. прокурора, з яким погоджено постанову. Звісно, такі відомості не можуть складати таємницю після проведення ОЗ, вилучення заборонених предметів та речовин, затримання «продавця» (якщо не йдеться про діяльність наркосиндикатів і т. ін.), тим більше, що відповідні протоколи за результатами оперативно-розшукових за-

ходів долучаються до матеріалів кримінальної справи. Таким чином, немає законодавчих обмежень надання за запитом захисника копії постанови про проведення ОЗ, хоча далеко не завжди суди це визнають. Єдиною перешкодою для включення до матеріалів кримінальної постанови про проведення ОЗ, якби в ній були зазначені відомості, що дають можливість ідентифікувати особу, яка залучена до конфіденційного співробітництва для виконання завдань ОРД («покупця»). Проте в постанові про проведення ОЗ зазвичай зазначаються саме зашифровані дані про таку особу.

Також доцільно клопотати перед судом про витребування спільного Наказу МВС, СБУ та ДПА України від 30.11.2001 р. № 1045/307/482 (для службового користування), яким затверджена Інструкція, обґрунтовуючи це тим, що законність отримання доказів обвинувачення завжди, виходячи з положення ч. 3 ст. 62 Конституції України, має бути предметом дослідження в суді. Наразі визначити законність чи незаконність дій працівників міліції, з огляду на положення ч. 2 ст. 19 Конституції України, без обізнаності з тим, який саме спосіб їх отримання передбачений законодавством, в даному випадку, при отриманні фактичних даних злочинної діяльності з використанням проведення ОЗ, є об'єктивно неможливим. Зазвичай виявляється, що дії оперативних працівників у ході ОЗ багато в чому не відповідають тим правилам, які передбачені Інструкцією та викладені в п. 7.1 цього розділу, що надає підстави для заперечення проти отриманих у ході ОЗ доказів.

В разі вжиття щодо «покупця» заходів безпеки, з метою досягнути допиту свідка-«покупця» в суді може бути доцільним оскаржити постанову про це, оскільки, як зазначено у п. 7.1. цього розділу, зазвичай відсутні підстави для вжиття таких заходів.

8. Звільнення від кримінальної відповідальності на підставі заохочувальних норм КК України

КК України передбачено дві заохочувальні норми, на підставі яких особи, які вчинили злочини з незаконного обігу наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів, можуть бути звільнені від

кримінальної відповідальності — це ч. 4 ст. 307 КК України та ч. 4 ст. 309 КК України.

8.1. Застосування ч. 4 ст. 307 КК України

Відповідно до ч. 4 ст. 307 КК України особа, яка добровільно здала наркотичні засоби, психотропні речовини або їх аналоги і вказала джерело їх придбання або сприяла розкриттю злочинів, пов'язаних з їх незаконним обігом, звільняється від кримінальної відповідальності за незаконне їх виробництво, виготовлення, придбання, зберігання, перевезення, пересилання. Слід звернути увагу, що ч. 4 ст. 307 КК України передбачає звільнення від кримінальної відповідальності у разі скоєння злочинів, передбачених не лише ч. 1 ст. 307 КК України, а й ч. 1 ст. 309 КК України, тобто за вчинення незаконних дій з наркотичними засобами, психотропними речовинами, їх аналогами як з метою збуту, так і без такої.

Відповідно до закону, як підкреслено в п. 23 Постанови Пленуму Верховного Суду України № 16 від 26.04.2002 р. «Про судову практику в справах про злочини у сфері обігу наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів або прекурсорів» (надалі у цьому розділі — Постанова Пленуму), звільнення від кримінальної відповідальності здійснюється виключно судом. Звичайно, що направляти до суду з обвинувальним висновком справу, в якій є підстави для звільнення обвинуваченої особи від кримінальної відповідальності внаслідок добровільної видачі нею заборонених предметів не є метою органів досудового слідства, тому такі випадки практично відсутні. Застосування заохочувальної норми ч. 4 ст. 307 КК України щодо злочинів, об'єктивна сторона яких полягає в т. ч. у збуті незаконних речовин, може мати місце лише у разі незакінченого злочину.

Певна частина адвокатів вважає, що в разі, якщо вилучення заборонених речовин було здійснено в ході огляду житла або іншого володіння особи на підставі згоди особи, яка згодом притягається до кримінальної відповідальності у справі, в якій речовими доказами є вилучені в ході цього огляду заборонені предмети, таку згоду особи на огляд житла можна вважати тотожною добровільній видачі цих предметів, а відтак, є підстави порушувати перед судом питання про звільнення

такої особи від відповідальності на підставі ч. 4 ст. 307 КК України. У всякому випадку, можна ставити перед судом питання про це, а щодо оформлення добровільної видачі заборонених предметів протоколом вилучення, а не добровільної видачі — як неналежне оформлення добровільної видачі працівниками міліції.

8.2. Застосування ч. 4 ст. 309 КК України

8.2.1. Загальні зауваження

Частина 4 ст. 309 в якості підстави для звільнення особи від кримінальної відповідальності, встановленої ч. 1 ст. 309 КК України (тобто за незаконне виробництво, виготовлення, придбання, зберігання, перевезення чи пересилання наркотичних засобів, психотропних речовин або їх аналогів без мети збуту), передбачає добровільне звернення особи до лікувального закладу і початок нею лікування від наркоманії.

В цій нормі не встановлено часових обмежень щодо вчинення дій, передбачених в якості підстав для звільнення від кримінальної відповідальності. Наразі в п. 24 Постанови Пленуму зазначено, що вони мають бути вчинені до закінчення судового слідства. Таким чином, підсудний може звернутися для лікування до лікувального закладу і розпочати лікування від наркоманії, тоді поставити питання про звільнення від кримінальної відповідальності є можливим під час перебування справи в суді, в тому числі на стадії судового слідства.

В пункті 23 Постанови Пленуму визначена позиція Верховного Суду України, де зазначено про необхідність з'ясування судом, чи дійсно особа страждала на наркоманію та потребувала лікування від неї. Наразі норма ч. 4 ст. 309 КК України не містить в якості обов'язкової умови для звільнення від кримінальної відповідальності наявність захворювання особи на наркоманію. Таким чином, така позиція Верховного Суду України обмежує застосування норми ч. 4 ст. 309 КК України.

Визначення терміну «наркоманія», що використовується в ч. 4 ст. 309 КК України, надане в ст. 1 Закону України «Про заходи протидії незаконному обігу наркотичних засобів, психотропних речовин і прекурсорів та зловживанню ними» (надалі в цьому розділі — «Закон»): «наркоманія — психічний розлад, зумовлений залежністю від нарко-

тичного засобу або психотропної речовини внаслідок зловживання цим засобом або цією речовиною». В ст. 12 Закону йдеться про встановлення діагнозу «наркоманія» лікарсько-консультаційною комісією на підставі медичного обстеження особи в стаціонарних умовах (частина 1 ст. 13 Закону). З 1999 р. заклади охорони здоров'я України перейшли на міжнародну статистичну класифікацію хвороб, за десятим переглядом (редакцією) якої (МКХ-10) психічні розлади та розлади поведінки, пов'язані із вживанням психоактивних речовин, віднесені до класів (F10 –F19) «Психічні розлади та розлади поведінки». Наразі термін «наркоманія» відсутній в МКХ-10 та, відповідно, не використовується в нормативних актах МОЗ України (зокрема в Протоколах надання медичної наркологічної допомоги, затв. наказом МОЗ України від 21.09.2009 р. № 681) та в медичній практиці. В цих протоколах використовується, зокрема, така термінологія медичних діагнозів:

- «синдром залежності внаслідок вживання опіоїдів» (F11.2);
- «синдром залежності внаслідок вживання канабіноїдів» (F12.2).

Якщо зважати на наведене вище визначення терміну «наркоманія», то лікування від захворювань з таким медичним діагнозом має визнаватись в якості підстави для лікування від наркоманії. Можна навіть рекомендувати для остаточного переконання суду в точному дотриманні умов ч. 4 ст. 309 КК України просити лікаря-нарколога в довідці про проведене лікування особи додати в дужках після медичного діагнозу слово «наркоманія».

Відповідно до ч. 1 ст. 14 Закону, якщо в результаті медичного огляду чи медичного обстеження встановлено, що особа, яка зловживає наркотичними засобами або психотропними речовинами й відносно якої встановлено діагноз «наркоманія», потребує лікування, у тому числі в стаціонарних або амбулаторних умовах, лікар-нарколог зобов'язаний запропонувати такій особі пройти курс добровільного лікування і видати направлення до наркологічного закладу для такого лікування. Таким чином, у всіх випадках встановлення такого діагнозу і невідачі лікарем-наркологом направлення для лікування можна вимагати цього через адміністрацію лікувального закладу. Для того щоб лікування було визнане добровільним, достатньо, як впливає з визначення терміну «добровільне лікування» (ст. 1 Закону), надати згоду на його проведення.

Узагальнення Верховного Суду у справах про наркотики стало підґрунтям для шаблонних заперечень прокурорів в ході судового розгляду таких справ проти застосування заохочувальної норми ч. 4 ст. 307 КК України, зокрема розділу «Практика звільнення осіб від кримінальної відповідальності за ч. 1 ст. 307 КК та ч. 1 ст. 309 КК у разі добровільної здачі наркотичних засобів, психотропних речовин або їх аналогів (ч. 4 ст. 307 КК), а також у зв'язку з добровільним зверненням до лікувального закладу і початку лікування від наркоманії (ч. 4 ст. 309 КК)» цього узагальнення.

Щодо висловленої в п. 23 Постанови Пленуму і повтореної в цих Узагальненнях думки про необхідність з'ясування мети звернення особи до лікувального закладу — вилікуватися від наркоманії чи ухилитися в такий спосіб від кримінальної відповідальності за вчинений злочин, — то існує думка, що ці дві мети не суперечать одна одній і можуть поєднуватись. У всякому разі бажання особи ухилитись від кримінальної відповідальності для психічно здорової особи може вважатись абсолютно природним. Звичайно, тягар доведення того, що особа, яка в судовому засіданні заявила, що вона звернулася до лікувального закладу з метою вилікуватися від наркотичної залежності, в дійсності не мала такого бажання, покладається на сторону обвинувачення.

В *Узагальненні Верховного Суду у справах про наркотики*, між іншим, зазначено, що виявлені непоодинокі випадки, коли підставою для застосування ч. 4 ст. 309 КК України були *медичні довідки приватних медичних установ про початок лікування обвинуваченого вже після надходження справи до суду, які слід перевіряти*. Акцентування уваги на тому, що лікування було розпочато в приватних медичних установах під час надходження справи до суду є дивним, оскільки, як зазначено вище, Пленум Верховного Суду України зазначав про можливість вчинення таких дій до закінчення судового слідства, а за ч. 1 ст. 14 Закону лікування залежності від наркотичних засобів або психотропних речовин може здійснюватись у лікувальному закладі незалежно від форми власності за наявності дозволу Міністерства охорони здоров'я України на такий вид діяльності. На практиці використання довідок приватних медичних установ про проведення лікування від наркотичної залежності завжди викликає бурхливі заперечення прокурора. За клопотанням прокурора або за власною ініціативою суд часто проводить

«надретельну» перевірку обставин отримання лікування підсудним, яка часом межує з перевіркою на наявність ознак службового підроблення наданих суду документів. Зазвичай багаторазово оголошуються перерви в судовому засіданні для надання в суд витребуваних ним численних документів з приватної медичної установи, включно з ліцензією на здійснення такої практики, історію хвороби, медичні призначення і т. ін., викликається в суд для допиту лікар-нарколог. Але всі ці клопотання прокурора, що багаторазово заявляються з одного й того ж питання, які по суті є затягуванням судового розгляду справи, можуть бути успішно подолані стороною захисту шляхом надання всіх витребуваних судом документів стосовно лікування підсудного від наркотичної залежності.

8.2.2. Отримання замісної підтримувальної терапії як підстава для звільнення від кримінальної відповідальності

За останні роки було поступово впроваджено та розповсюджено на всі регіони України діяльність з проведення для наркозалежних осіб замісної підтримувальної терапії (далі — ЗПТ). Відповідно до Методичних рекомендацій з проведення ЗПТ *в лікуванні хворих із синдромом залежності від опіоїдів* (затв. наказом МОЗ України від 10.12.2008 р. № 645) ЗПТ — це довгострокове застосування постійних доз замісного препарату — лікарського засобу, що має властивості платного агоніста, у комплексному лікуванні залежності від опіоїдів.

Таким чином, ЗПТ, що впливає як із самої її назви (присутній термін — «терапія»), так і з її визначення, є медичним лікуванням від синдрому залежності від опіоїдів. Тому, незважаючи на негативне ставлення представників сторони обвинувачення та багатьох суддів до ЗПТ на кшталт: «Як можна вважати лікуванням він наркоманії таке, коли наркоману впродовж невизначено довгого періоду часу постійно дають наркотики?» — перебування особи в якості пацієнта ЗПТ, беззаперечно, є підставою для звільнення від кримінальної відповідальності за ч. 4 ст. 309 КК України. Зрозуміло, що використання факту участі особи в програмі ЗПТ в якості підстави для звільнення від кримінальної відповідальності можливо у разі наявності залежності лише від опіоїдів. Насправді, перебування особи в якості пацієнта ЗПТ є як раз тим випадком, коли особа добровільно звернулась до лікувального

закладу і розпочала лікування (не закінчивши його, оскільки воно може тривати роками).

Процедура включення особи до програми ЗПТ є досить складною (п. 3.4.4 зазначених вище Методичних рекомендацій) і передбачає огляд лікаря-нарколога та інших спеціалістів, встановлення діагнозу «залежність від опіоїдів» або лікарсько-консультативною комісією за результатами обстеження в умовах стаціонару — діагнозу «наркоманія», оформлення медичної картки амбулаторного хворого. Звичайно, відповідно до закону вся інформація про стан здоров'я особи є конфіденційною, наразі всі документи щодо її участі в програмі ЗПТ можуть бути витребувані судом.

9. Використання вразливого стану наркозалежних осіб для отримання від них доказів злочинної діяльності

В ч. 2 ст. 22 КПК України міститься заборона домагатись показань обвинуваченого та інших осіб, які беруть участь у справі, шляхом насильства, погроз або інших незаконних заходів, що відповідає загальній забороні, встановленій ч. 2 ст. 28 Конституції України, на застосування тортур, жорстокого, нелюдського або такого, що принижує людську гідність, поводження.

Від наркозалежних осіб, які перебували у стані абстиненції під час їх тримання в органах внутрішніх справ, надходить інформація про застосування до них працівниками міліції тиску у формі обіцянки полегшити їхні страждання шляхом надання їм відповідних речовин в обмін на зізнання у вчиненні злочину. В загальному випадку довести факт застосування працівниками міліції психічного насильства до осіб в ході їх кримінального переслідування практично неможливо. Проте у випадках використання специфічного психічного тиску на наркозалежних осіб, які перебувають у стані абстиненції, що розглядалися в пункті 3.4 цих Рекомендацій, ставити перед судом питання про незаконність отримання доказів можливо за наявності доказів про сам факт перебування особи, з якою проводились процесуальні дії під час її перебування у стані абстиненції. Такими доказами можуть бути, зокрема,

результати медичного огляду таких осіб лікарем-наркологом, який може бути проведений як за ініціативою працівників міліції, так і за клопотанням самої особи (її захисника). У рапортах працівників міліції часто міститься інформація про те, що затримана особа перебуває у стані наркотичного сп'яніння.

Не потребує доведення, що надійність інформації, отриманої від особи, яка перебуває у стані алкогольного чи наркотичного сп'яніння істотно відрізняється від тієї, що отримана у тверезої людини. Напевно тому час затримання особи, яка перебуває у стані сп'яніння відповідно до ч. 5 ст. 263 КПК України обчислюється з моменту її витверезення, а на практиці випадки офіційного допиту осіб, які перебувають у стані сп'яніння, є, скоріше, виключенням.

Відповідно до п. 3 ч. 1 ст. 45 КПК України у справах, в т. ч. про злочини осіб, які внаслідок своїх фізичних або психічних вад (німі, глухі, сліпі й т. ін.) не можуть реалізувати своє право на захист, участь захисника є обов'язковою. Уявляється, що під час наркотичного сп'яніння або абстиненції особа тимчасово перебуває в такому стані, в якому вона має такі психічні вади, які не дозволяють їй самостійно реалізувати своє право на захист як в інтелектуальному, так й у вольовому плані. Відповідно, є підстави вважати, що проведення будь-яких процесуальних дій з особою, яка перебуває у стані сп'яніння, за відсутності її захисника, є порушенням її права на захист. Тому в разі підписання в такий період затриманою особою заяви про відмову від захисника і бажання захищати себе самостійно це може, а за необхідності, повинно заперечуватись стороною захисту як зроблене за наявності вад у волевиявленні особи.

В разі якщо звичайне заперечення проти доказів, отриманих від особи у стані наркотичного сп'яніння, не приймається до уваги особою, яка здійснює провадження у справі, можна порекомендувати заявити клопотання про проведення судово-психіатричної експертизи такої особи на предмет визначення її здатності до повноцінної розумової діяльності, в т. ч. правильно сприймати зовнішню інформацію та адекватно реагувати на неї, зокрема правильно сприймати питання, аналізувати отриману інформацію та робити висновки; а також визначення ступеню здатності керувати своїми діями під час її перебування у стані наркотичного сп'яніння або абстиненції.

Окремо зупинимось на такому специфічному для наркозалежних осіб способі психічного тиску, як відібрання від них пояснень або свідчень у час, коли вони перебувають у стані абстиненції. Не потребує доведення, що проведення процесуальних дій з особою, яка перебуває у хворобливому стані, як фізичному, так і психічному, характерними для стану абстиненції, само по собі є порушенням права на захист, оскільки хвора людина неспроможна повноцінно виконувати будь-яку справу, в даному випадку — захищати себе. Отже в таких випадках завжди є підстави ставити перед судом питання про визнання доказів, отриманих від особи в період її перебування у стані абстиненції за відсутності її захисника, отриманими незаконним шляхом. Звичайно, якби в особи, що перебуває у стані абстиненції, був захисник, логічно припустити, що він заявив би клопотання про відкладення проведення процесуальних дій з такою особою до її одужання.

Наприкінці цього підрозділу зазначимо, що в розділі «Якість досудового слідства» Узагальнення Верховного Суду зазначено, що *трапляються випадки, коли в конкретної особи вилучають наркотичний засіб, однак органи досудового слідства допитують цю особу як свідка, порушуючи таким чином її право на захист*. Це буде порушенням в будь-якій формі права затриманої особи на захист. Вочевидь, що оскарження такого порушення згодом може бути використане для доведення незаконності одержання частини покладених в основу звинувачення доказів, отриманих з таким порушенням закону.

СПИСОК нормативних та літературних джерел

1. Закон України від 15 лютого 1995 року № 60/95-ВР «Про наркотичні засоби, психотропні речовини і прекурсори» (в редакції Закону від 22 грудня 2006 року № 530-V).
2. Закон України від 15 лютого 1995 року № 62/95-ВР «Про заходи протидії незаконному обігу наркотичних засобів, психотропних речовин і прекурсорів та зловживанню ними».
3. Перелік наркотичних засобів, психотропних речовин і прекурсорів, який затверджується та змінюється Кабінетом Міністрів України, затверджених Постановою Кабінету Міністрів України від 06.05.2000 р. № 770 (зі змінами).
4. Таблиці невеликих, великих та особливо великих розмірів наркотичних засобів, психотропних речовин і прекурсорів, які знаходяться в незаконному обігу, затверджені Наказом МОЗ від 01.08.200 р. № 188 (зі змінами).
5. Шимановський С. О. Дослідження наркотиків, поширених на території України / С. О. Шимановський. — Київ, МВС України, 1997.
6. Удод А. П. Наркотичні засоби, психотропні речовини та їх розпізнавання / А. П. Удод. — К.: МВС України, ЕКУ УБНОН. — 1997.
7. Печніков В. С. Порядок проведення та оформлення експертних досліджень: Методичні рекомендації. / В. С. Печніков. — Київ, 2005.
8. Кисин М. В., Савин В. С., Семкин Е. П. Применение хроматографии в тонких слоях при исследовании вещественных доказательств. — М.: ВНИИ МВД СССР, 1973.
9. Еремин С. К., Изотов Б. И. Анализ наркотических средств. — М.: Мысль, 1993.
10. Щербаковский М. Г. Судебные экспертизы. Назначение, производство, использование: Учебно-практическое пособие / М. Г. Щербаковский. — Харьков: Эспада, 2005.
11. Постанова Пленуму Верховного Суду України № 4 від 26.04.2002 р. «Про судову практику у справах про злочини у сфері обігу наркотичних

засобів, психотропних речовин, їх аналогів або прекурсорів». — Інтернет-ресурс: (<http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=v0011700-08>).

12. Узагальнення судової практики «Практика розгляду судами справ про злочини у сфері обігу наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів або прекурсорів» (підготовлене суддею Верховного Суду України В. І. Косаревим та ін. — Інтернет-ресурс: <http://www.scourt.gov.ua/clients/vs.nsf/0/0AD9FB2100C7353AC22574F600554A1C?OpenDocument&CollapseView&RestrictToCategory=0AD9FB2100C7353AC22574F600554A1C&Count=500&>).

13. Узагальнення «Судова практика щодо вирішення питання про речові докази, передачу в дохід держави грошей, валюти, цінностей, іншого нажитого злочинним шляхом майна або такого, що було об'єктом злочинних дій» (підготовлене суддею Верховного Суду України Г. В. Канигіним та ін. — Інтернет-ресурс: (<http://www.scourt.gov.ua/clients/vs.nsf/0/BD7195EDFAF8D76DC22577C70042A002?OpenDocument&CollapseView&RestrictToCategory=BD7195EDFAF8D76DC22577C70042A002&Count=500&>).

14. Інструкція з оформлення матеріалів про адміністративні правопорушення. — Затверджена Наказом МВС України від 22.02.2001 р. № 185 (зі змінами).

15. Закон України «Про оперативно-розшукову діяльність» // Відомості Верховної Ради (ВВР) — 1992. — № 22. — ст. 303.

16. Інструкція про порядок вилучення, обліку, зберігання та передачі речових доказів у кримінальних справах, цінностей та іншого майна органами дізнання, досудового слідства і суду № 51//401/649/471/23/12 від 27.08.2010 року.

17. Закон України «Про забезпечення безпеки осіб, які беруть участь у кримінальному судочинстві» — Відомості Верховної Ради. — 1994. — № 11. — ст. 51.

МЕТОДИЧНІ РЕКОМЕНДАЦІЇ
щодо здійснення захисту в справах у сфері обігу
наркотичних засобів, психотропних речовин,
їх аналогів або прекурсорів

Практичний посібник

Автор:
Токарев Г. В.

Загальна редакція:
Бояров В. І.

Формат 60x84/16. Ум. друк. арк. 3,72.
Наклад 500 прим. Зам. № 12-139 (20-12).

Видавництво «Фенікс»
Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до Державного реєстру видавців,
виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції № 271 від 07.12.2000 р.
03680, м. Київ, вул. Шутова, 13-Б

